

શાન્તિ-નિકુંજ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાહિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૦૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શાન્તિ - નિકુંજ

વિષય દે. ૨૧

શાન્તિ નિકુંજ

ક્ર

સ્વં

શાન્તિલાલ ઠાલાલા

શાહ

અંગના ગદ્ય-પદ્ય લેખિતો

સંગ્રહ

ક્ર

સ્વર્ગચંદ્રા

સન્નિવેશી

સ્મરણસુવાસ સાથે

દીપના નેવ મમ જ્ઞાન મસારને,

વાનુ વાવા થકા એ છુટકાં:

સફળ કર જન્મ આ જ્ઞાનના પાનથી.

આત્મ-પરમાત્મતા સંગ થાયો.

સ્વં શાન્તિલાલ

(આ પુસ્તક પ્રાપ્ત ૮૯, આત્મજોષ)

પ્રકાશકો :

મહુભાઈ હં. કાંટાવાળા

કેશવ હં શેઠ

યજ્ઞેશ હં શુક્લ

શાંતિરમારક-પ્રકાશન મિતિના
સંબંધે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૬-૧૨-૧૯૩૦

પ્રથમાવૃત્તિ ♦ દિંમન એક રૂપિયે ♦ અન, ૫૦૦

તા ૩૧, જુલાઈ ૧૯૩૦

(વર્ગ-૫ની પહેલી મળસરી)

મુદ્રક : મુદ્રણાલય

કેશવ હં શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર

ચારમસ્ટા, અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

સાંકળિયું	૩
પ્રકાશન સમિતિનું નિવેદન	૫
વસ્તુનિર્દેશ	૯
સ્મરણસ્તુવાસ લેખકો:-	
શ્રી. 'પીયૂષ'	૩-૬
શ્રી. ઉમિયાશંકર ઠાકર	૭-૯
શ્રી. નાનુ ગૌરીશંકર સેલત	૧૦
શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર	૧૧-૧૩
શ્રી. યશવંત મ. દેસાઈ	૧૪-૧૬
શ્રી. પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ	૧૭-૨૨
દિલસોજી	
'સાહિત્ય', 'ગુણસુંદરી', 'પ્રતાપ' વગેરે	૨૫-૨૬
ગદ્યગંગા	
(સ્વ. શાંતિલાલનું ગદ્યસાહિત્ય)	
સાહિત્યવિવેચન	૨૯-૩૪
ભારતવર્ષનું અદ્ભુત કલાચાતુર્ય	૩૫-૪૦
ચિત્રકલા	૪૧-૪૫
મેઘદૂત અને કાલિદાસ	૪૬-૫૨
મહાકવિ ભાસ	૫૩-૫૯
પદ્યપાંખડી (સ્વ. શાંતિલાલની પદ્યકૃતિઓ)	
સુરખાલ	૬૩-૬૪
ભક્તિ અને લક્ષ્મી	૬૫-૬૭
સીતા અને મદોદરી	૬૮-૭૩
ગિરિરાજને	૭૪

અરણ્ય	૭૫
મેધ	૭૬
મહાસાગર	૭૭
સંખ્યા	૭૮
ચંદ્રિકા	૭૯
મધ્યરાત્રિએ	૮૦
પ્રેમ	૮૧-૮૨
દર્શનાતુર	૮૩
ઉરમંડળ	૮૪
હૃદયવેણુ	૮૫
ગેબના પડધા	૮૬
સતી મદુલી મારી	૮૭
આંસુ ના સારશો રે !	૮૮
આત્મબોધ	૮૯
પ્રેરણા	૯૦
વસંતકેલિ	૯૧
માળીને	૯૨
ફૂલબોગી	૯૩
રસફૂલડાં	૯૪
વાડીનો મોર	૯૫
રાસડો	૯૬
પૂર્ણિમા	૯૭
રાધારાણી	૯૮
કાલીન્દિને કાંઠે	૯૯-૧૦૦
ક્રોધલ	૧૦૧
પોપટ	૧૦૨
સ્તુતિ	૧૦૩
પ્રકીર્ણ	૧૦૪

પ્રકાશન સમિતિનું નિવેદન

ઉ મ રે ઠ ના વતની અને વલસાડના રહેવાસી બાપુ શાન્તિ-
લાલ છાટાલાલ શાહનું તા. ૩૧મી જુલાઈ, ૧૯૨૬ ને
રોજ અવસાન થયા પછી, નીચેની યોજના પત્રિકાએ પ્રસિદ્ધ
થઈને એમના સ્નેહી સમ્બન્ધીઓમાં અને જ્ઞાતિજનોમાં
વહેંચાઈ હતી:—

સ્વ. શાંતિ સ્મારક યોજના

ખ ડા થ તા જ્ઞાતિના આશારપદ લેખક શ્રી. શાન્તિલાલ
છાટાલાલ શાહનો, એકવીસ વર્ષ જેટલી બરયુવાન વયે
વૈકુંઠવાસ થયાના શોકસમાચાર, ખડાયતામિત્ર ઉપરાંત ગૂજ-
રાતનાં ઘણાં પત્રોમાં અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે.
એ બાપુ કોણુ હતા, કેવા હતા, તેમને લેખનશક્તિ અને
ચિત્રકલા કેવી વરી હતી અને એમનું ખીલતું જીવન કેવી
પ્રશસ્ત મહત્વાકાંક્ષાઓથી ભરપૂર હતું, તેની આછી રૂપરેખા
ખડાયતામિત્રના બાદપદ/૮૫ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

બાપુ શાન્તિલાલની એ સમગ્રી અશ્વાઓ ને ઉમેરો

કૂર કાળે છીનવી લીધી, અને એમના મનના મનોરથ—
એમનાં આદર્શ—અધુરાં રહ્યાં. હવે એમની જ્ઞાતિ, એમના
મિત્રો, એ ભાષના લેખો ને ચિત્રો વડે પોતપોતાનાં સામ-
યિકાને અલંકૃત કરનાર પત્રકારો—સ્વર્ગસ્થ પાછળ બે આંસુ
સારે, શોકના બે શબ્દો બોલે કે લખે અને ભાઈ શાંતિના
આત્માને શાંતિ મળે એવી ઇષ્ટ પ્રાર્થના કરે, એથી એ
પુણ્યાત્માને ખરેખર શાંતિ મળે, એમ જો મારીઠોડીને
મનને મનાવીએ તો જુદી વાત છે.

આ સંબંધમાં, સ્વર્ગસ્થના કેટલાક સહૃદયી મિત્રોએ
દીર્ઘ વિચારને અંતે એમ ઠરાવ્યું છે, કે:—

૧. સ્વર્ગસ્થની પ્રસિદ્ધ—અપ્રસિદ્ધ કાવ્યકૃતિઓ અને
ચિત્રોનો પુસ્તક સ્વરૂપે સંગ્રહ તૈયાર કરીને પ્રકટ કરવો,

૨. સંગ્રહની યોગ્ય ચુંટણી માટે (૧) શ્રી. મટુભાઈ
હ. કાંટાવાળા (૨) શ્રી. કેશવ હ. શૈલ અને (૩) શ્રી. યજ્ઞેશ
હ. શુક્લ, એ ત્રણ જણની સમિતિ નીમવી,

૩. પસન્દગી પામેલી કૃતિઓ ને ચિત્રોના છાપકામ
માટેનું બંડોળ ખોલવું,

૪. બંડોળ અને સ્મારક—પુસ્તકમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય,
તે રકમ, ભાષ શાંતિલાલની જ જ્ઞાતિના “ખડાયતા કેળવણી
મંડળ”ને ટ્રસ્ટરૂપે સુંપરત કરવી—જેનું વાર્ષિક વ્યાજ, ઉપરની
સમિતિ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થના પિતાશ્રી છોટાલાલભાઈ ઠરાવે
તે શરતોએ જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વહેંચાતું રહે.

પ્રસ્તુત યોજનાથી સ્વ. ભાષ શાંતિના આત્માનું સાચું
તર્પણ થાય એમ અમને લાગે છે:—

૧. એમનું સાહિત્યકલા સર્જન પુસ્તક સ્વરૂપે કાયમ રહેશે;

૨. સ્મારકબંડોળથી ભાષ શાંતિનું નામ કાયમ રહેશે.

બક્ષીસદાતાઓ

જળ્યાવતાં આનંદ થાય છે, કે પત્રિકાને સંતોષપ્રદ જવાબ મળ્યો—અર્થાત્ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી નીચેની રકમો, સાથે જળ્યાવેલા સર્જનો તરફથી મળી—

૫૧-૦-૦	શ્રી. છોટાલાલ ભુરાભાઇ શાહ,	વલસાડ
૫૦-૦-૦	બાઇ આવાંબાઇ હાઇસ્કુલ,	,,
૨૫-૦-૦	શ્રી. બાલુભાઇ ટી. દેસાઇ	મુંબઇ
૨૫-૦-૦	શ્રી. રતિલાલ નારણદાસ ગામી	દિલ્હી
૧૫-૦-૦	જનોડ એકડાના યુવક મંડળ તરફથી—	
	શાન્તિલાલ નાથજીભાઇ શાહ માર્કેટ, મુંબઇ	
૧૫-૦-૦	સર જે. જે. એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, વલસાડ	
૧૧-૦-૦	સ્વ. શાંતિલાલના મામાઓ તરફથી	
૧૧-૦-૦	શ્રી. મટુભાઇ હં. કાંટાવાળા,	વડોદરા
૧૦-૦-૦	શ્રી. મણિશંકર દુર્લભરામ શુક્લ	વલસાડ
૫-૪-૦	શેઠ નરહરલાલ હિંમતલાલ	,,
૫-૦-૦	શ્રી. ખડાયતા પ્રેસ,	અમદાવાદ
૫-૦-૦	શ્રી. નારાયણ હરિકૃષ્ણ જોશી	વલસાડ
૫-૦-૦	શ્રી. મણિશંકર ભાનુશંકર વૈદ	,,
૫-૦-૦	શ્રી. લલ્લુભાઈ ખિસ્કુટવાળા	,,
૫-૦-૦	શ્રી. જમનાદાસ લલ્લુભાઇ દેસાઇ, અમદાવાદ	
૫-૦-૦	શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદભાઇ દલાલ,	,,
૫-૦-૦	શ્રી. જનાર્દન ન્હાનાભાઇ પ્રભાસ્કર, ઉંડાય	
૫-૦-૦	શ્રી. જમનાદાસ સી. એફેઝા	મલાડ
૩-૦-૦	શ્રી. યશવંત મ. દેસાઇ	મુંબઇ
૨-૦-૦	શ્રી. ઉત્સવલાલ લ. શાહ	,,
૨-૦-૦	શ્રી. નાગરદાસ ઇ. પટેલ	,,
૨-૦-૦	શ્રી. જમનાદાસ પુરૂષોત્તમદાસ સોની	,,
૨-૦-૦	શ્રી. દિનમણિશંકર ભગવાન શુક્લ, વલસાડ	
૨-૦-૦	શ્રી. મણિશંકર ભાનુશંકર ભટ્ટ	,,

૧-૦-૦	શ્રી. અખેલાસ લાનુશંકર ભટ્ટ	„
૧-૦-૦	ડૉ. સુરજલાલ હ. પરિખ	„
૧-૦-૦	શ્રી. રણછોડજી ભીખાભાઈ દેસાઈ	„
૧-૦-૦	શ્રી. જેવયલાલ કાપડીઆ	„

૩૧. ૨૭૫-૪-૦ **વ્યવસ્થા**

તથા ૨ પછી “ શાન્તિનિકુંજ ” છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાની તૈયારીઓ થઈ, અને સ્વર્ગસ્થનાં પુષ્કળ લખાણુમાંથી ચાળી કઢાડેલા લેખો એકઠા કરીને આજ તેમની પહેલી સંવત્સરી પ્રસંગે જનતા સમક્ષ સમિતિ રજુ કરે છે. એનું ખર્ચ જતાં જે કાંઈ બચશે તે તથા પુસ્તકમાંથી આવક થશે તે તમામ રકમ, પત્રિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાઈ શાંતિલાલની જ્ઞાતિના ફળવણીમંડળને સોંપવી જોઈએ; પરંતુ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી, નાણાંની મોટી રકમ જ્ઞાતિમાંથી નહિ, પણ જ્ઞાતિ-બહારથી મળેલી હોવાથી વધુમતે એમ કહ્યું છે કે વ્યાજે મૂકવાની રકમ સમિતિને જ હસ્તક રાખવી અને ભાઈ શાંતિલાલની દર સંવત્સરી ટાંકણે મૂળ મૂડી કાયમ રાખી, તેના વ્યાજનો ઉપયોગ સાહિત્ય કે ચિત્રકલાની હરિદ્વાધના ધનામ તરીકે કરેવા; જેમાં હરકોઈ સાહિત્યરસજ કે કલાવિદ્ ભાગ લઈ શકે. આશા છે કે બક્ષીસદાતાઓને પ્રસ્તુત યોજના પસન્દ પડશે.

સ્મારકમંડોળના ઉત્પન્ન-ખર્ચનો હિસાબ, આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ, બક્ષીસદાતાઓને પહોંચાડવામાં આવશે.

બક્ષીસદાતાઓની કિંમતી મદદ માટે તેમના આભારી છીએ.

મટુભાઈ હ. કાંટાવાળા

કેશવ હ. શેઠ

ચરેશ હ. શુક્લ

શાન્તિ સ્મારક પ્રકાશન સમિતિના સભ્યો

વસ્તુનિર્દેશ

કોઇને વિષે કવિ પ્રશસ્તિ રચે, ચિત્રકાર છબી ચીતરે,
શિલ્પી મૂર્તિ ધડે, સ્વર્ગનો 'સંભારણું' રાખે-ભલે;
પણ સ્વર્ગસ્થનું એ ખરૂં સ્મારક નથી; સ્મારકનું કેવળ
કલેવર છે.

એ કાંઈ એવી માટીનો મિનારો નથી, જે પરહાથે ચણી
શકાય. જીન્દગીનો સ્મારકસ્વરૂપ જાતે જ ચણાય છે અને
જીવન્ત અવસ્થામાં.

જેવી સેવા, તેવું સ્મારક: કોઇ પૂછે, કે 'સ્મારકની
આયુષ્યમર્યાદા કેટલી?' હું કહું, કે 'એમાં ચારિત્ર્ય ને
શક્તિ ખર્ચાયાં હોય એટલી.'

'છે', તેને 'હતા'નાં સ્મરણ સારૂ સ્મારકને જાળવવાની
જરૂર છે.

તે જુદી જુદી રીતે જાળવાય છે-અથવા જાળવવાના પ્રયત્નો
થાય છે; કેમ કે જાળવણીનાં નિમિત્ત કે લક્ષ્ય જુદાં જુદાં
હોય છે.

ખડુ બ્યાપક અર્થે અને અતિશય સ્થૂળ ભાવનાએ ધટાવીએ,
તો પોતાના પૂર્વજની પાછળ તેનો વંશજ વાસણનું
દહાણું કરે-પ્રત્યેક વાસણે સ્વર્ગસ્થનું નામ ટંકાવીને; તો
જ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ સદ્ગતનું એ 'સ્મારક' થયું !

ચાતરા ને વિશ્રામઘાટ, જાળાશયો ને અન્નક્ષેત્રો, વાડીઓ ને
ધર્મશાળાઓ, દેવસ્થાનો ને આશ્રમ-વિશ્રામો, વિહાર-
સ્થાનો ને વિદ્યાવૃત્તિઓ; સૌ જુદી જુદી જાતનાં ને જુદા
જુદા લક્ષ્યનાં સ્મારક છે-જે, પ્રધાન અંશે નિસ્ખત

ધરાવે છે નામ સાથે; સ્વર્ગસ્થની નામના-એની નામ-
નાનો મહિમા-નો જે હોય તે.

મહિમાવાળાં સ્મારક કેટલીકવાર કોણે જોવાં જ બની જાય
છે. આપણે ઉદાહરણ લઈએ આગ્રાના તાજનું કે ડોમો-
ઈની એક ભાગોળના દરવાજાનું: બન્ને સ્મારકો છે;
એક પ્રેમનું, બીજું રાજવીની પ્રભુતાનું; છતાં આપણે
જોઈએ છીએ, કે તાજ સ્થાપત્યની કમનીય કલાનું અને
હીરા ભાગોળનો દરવાજો શહીદ કળાકાર હીરા કડિયાનું
સ્મારક બની ગયાં છે !

અહીંથી આગળ ચાલીએ: સંસારની અશાન્તિને, માયાને
તૃણાને, બોજને, ગ્હેનો મૂકી, બેઘડી બુર્જીખમોશાંની
હવા લઈએ: ત્યાં શું જણાય છે? ગત સ્વજનોની અક્ષર-
મૂર્તિઓ અથવા ભાવ કે ભાવનાશબ્દોનું આલેખન
કરાવતા નર્પા આરસ નજરે ચડે છે-આપણે અહીં, તેમ
ઈતર દેશોમાં પણ.

જેમ કે મિલ્કાન: મુસોલિનીના એ વતનનું કબ્રસ્તાન, એટલે
જાણે સ્વજનોનાં સ્મારકનું પ્રદર્શન ! ત્યાં આરસની
તક્તીઓ જ નથી; સ્મારકની મૂર્તિઓથી, કોતરાયલા
સંખ્યાબન્ધ સંગેમરમર જોશે ! જન્નતનશીન થએલી
માથુકની દરગાહપર, એના વિયોગે વ્યથા ને વ્યાકુળ
બનેલા બેદિલ આશકની આરસમૂર્તિ ઉભી કરેલી
હશે કે માથુકને આ ફાની આલમમાં મૂકીને ગુજરી
ગએલા આશકની આરામગાહપર, પોતાની પ્યારી સન-
મનું, ચુમ્બન કરતું પૂતળું દૃષ્ટિગોચર થશે; વળી વિદેહ
વત્સને ભેટી પડતાં માતૃપિતાનાં પુતળાં પણ દેખાશે !

*

Tower of silence

વ્યક્તિગત કે સાર્વજનિક, બિન્નબિન્ન દષ્ટિ અને જિતિ-
વાળાં સ્મારકો ધરતીના પકપર મોબુદ છે.

એમાંની એક જાત, તે સાહિત્યદ્વારા રખાતાં (કે સ્થપાતાં ?)
સ્મારકોની. દા. ૦ ખ. ૦ 'ચિત્રદર્શનો,' જીવનચરિત્રો; રૂખા-
ચિત્રો, સ્મરણમુકુર વગેરે. સ્મારકની હરોળમાં મૂકાય
એવું આમાંથી ઘણું મળી આવે. એથી આગળ વધીને
હું તો એમ પણ કહું, કે કાર્યસવિરહ, કલાપીવિરહ,
ટેનીસનનું In memoriam કે મિત્રને સમ્બોધીને
શેફરિયરે લખેલાં કેટલાંક સોનેટ્સ કે સ્મરણસંહિતા
વગેરે સૌ સ્મારકના જ અવશેષો છે.

જાણુવા પ્રમાણે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્મારકની નવી ભાત
પાડી સ્વ. હાજીના ગુણાનુરાગીઓએ; ' હાજી મહમ્મદ
સ્મારક ગ્રંથ' કહાડીને. ત્યાર પછી જ કાન્તમાલા, વસન્ત
રજત અંક તથા થોડાંક બીજાં સ્મારક પુસ્તકો ગુજરા-
તને મળ્યાં : આજ એમાં 'શાન્તિનિકુંજ' ઉમેરાય છે.

'શાન્તિનિકુંજ' એટલે 'કાલેલકરના લેખો'માં અમર થયેલા
'ઉમરેઠ'ના વતની અને વલસાડના નિવાસી સાહિત્ય-
રસિક બાપ શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહ સર્જિત વાક-
મયની ફૂલવેલગુંથી કલાકુંજ.

એ કુંજખટાના પ્રવેશદ્વારે સ્વર્ગસ્થ શાન્તિની ' સ્મરણ
સુવાસ ' મધમધી રહે છે. નિરીક્ષક ન બૂલે, કે એ
માત્ર સ્મરણોની સુવાસ છે. X Rays થી દેહલિતરના
કોઈ ભાગની છબી પડે છે એવી બાપ શાન્તિલાલના
માનસની, એ હૂબહૂ છબી નથી-એવી અદ્દલ છબી
ઉતારવાની 'ફોટોગ્રાફી' અતિ વસમી પણ છે; ખરી
લસ્યોર તો તે, જેમાં વ્યક્તિના ગુણનો, સ્વભાવનો,

લક્ષણો, હૃદય અને માનસનો રંગ, નહિ આછો કે નહિ ઘટ્ટ, પણ ઘટિત પ્રમાણમાં પૂરાયો હોય: એવી હથોટી માટે જે સંયમ જોઈએ તેની તો વિરલ વિદ્વાનો-માંય અછત માલમ પડતી હોય, ત્યાં શબ્દચિત્રનું સ્થાન સ્મૃતિચિત્ર લે, તો તે સત્કારી લેવાવું જોઈએ. વાચકો જોશે, કે ભાષા શાન્તિના સન્નિવૃત્તિએ સહવાસ અને મૈત્રીની લાગણીથી દોરવાઈને, પોતપોતાને પડેલી છાપ ‘સ્મરણસુવાસ’માં છપાવી છે-એવા છ લેખ છે અને દરેકમાં, એકબીજાથી ભિન્ન એકએક વિશિષ્ટ ભાવના આલેખાયેલી છે.

એ ખરું કે ભાષા શાન્તિ સમર્થ કવિ નહતો, અનન્ય કલાવિદ નહતો, પીઠ સાક્ષર નહતો, જીએ રમી રહે એવો પ્રૌઢ સમાજસુધારક નહતો-શાન્તિ “બોમ દીપ-રવિ” નહતો; તથાપિ, એ “ધરદીવડા”એ કુળ કુટુંબને અજવાળ્યું હતું; તેની જ્યોતનાં Reflection સાહિત્ય અને સમાજની ભૂમિકા સુધી ન પહોંચ્યાં હતા, તો શાન્તિની અવસાનનોંધ શિષ્ટપત્રોમાં કેમ વંચાત ?

જીન્દગીની પહેલી પચ્ચીસીને વટાવતા પહેલાં જ પ્રભુપ્રેર્યો પાર્ષદ તેને આપણી કનેથી ઉપાડી ગયો ! એકવીસ વર્ષના એક સ્વરમાળ, એકાન્તસેવી, સ્વાશ્રયી, નયનના બાંધાના અને અભ્યાસી નૌજવાન પાસે, ગુજરાત ! તું કેટલીક આશા રાખે ? નિર્લોભપણે ધ્રુવથી શકીએ એવો તો એ અવશ્ય થઈ ગયો, એટલું, તેનું જીવન અને કવન જોનારને કબુલવું જ પડશે.

એના જીવનકવનની ઝાંખી આ પુસ્તક કરાવે છે જ. ‘શાન્તિ-નિકુંજ’ના વાચકને સ્વીકારવું પડશે, કે શાન્તિ એટલે

સ્વદેશીવ્રતનો પાલક: શાન્તિ એટલે સિદ્ધાન્તનો પૂજારી;
શાન્તિ એટલે સંકલ્પના ફલિતાર્થનો દૃઢ આગ્રહી-પછી
ટીકા, અન્તરાય, અપવાદનાં ચ્હાય તેવાં નડતર નડો;
પરવા નહિ! અને શાન્તિ એટલે સાહિત્ય અને કલાનો
ઉપાસક.

ભાઈ શાન્તિના સ્વાધ્યાયમાં કવિતાની ચમક હતી: અકુ-
રિત ચએલી પ્રતિભા હતી; એની ચિત્રપીંછી પાવરધી
થતી જણાતી; શાંતિનો અભ્યાસ અને અવલોકનશક્તિ
વિકાસક્રમને ચીલે ચડી ચૂકી હતી. શાંતિના સદ્ગુણ-
અનો અને એની શક્તિનો સમગ્ર સરવાળો તે 'શાન્તિ-
નિકુંજ.' જન્મ અને જીવનદાતાને વફાદાર રહી,
સ્વશક્તિ ખર્ચીને, જીવન્ત અવસ્થામાં, અગમ્ય રીતે,
નિજસ્મારકનું જે ચણતર આરમ્બેલું, તે જ આ પુસ્તકરૂપ
કલેવરના લિતર ભાગમાં સંગઠિત થયું છે.

શાન્તિનિકુંજમાં પાંચ ગદ્ય લેખો છે અને મોટાં નાનાં
મળીને, વર્ગીકરણયુક્ત તેતરીસ કાવ્યગીતો* છે. ગદ્ય
લેખોમાં ભાઈ શાન્તિનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને તેની
વિચારકપણાની વૃત્તિ તરી આવે છે જ; કાવ્યગીતો વિષે
સળંગ-એકજ વાક્ય લખું, તો એમાંથી કુદરતના વિહા-
રીને, પ્રેમના પિપાસુને, સંસારના સત્સંગીને અને બાલ-
કોના વત્સલવિનોદીને કોઈ નહિ ને કોઈ કાવ્યપંક્તિ
અને પંક્તિ નહિ તો ઉર્મિલહરી અવશ્ય સ્પર્શશે, એ
વિષે મને ખીલકુલ શક નથી.

*

*

*

*

સિવાય સદ્ગતનું ખીલું સ્મારક, તે તેના નેતૃત્વકેન્દ્રનું
હસ્તલિખિત માસિક 'અરોહ'

વસ્તુનિર્દેશમાંથી વધાય લેતા પહેલાં છેલ્લી બે વાતો લખવાની રહે છે; (૧) ભાષા શાન્તિના સન્નિધિ-વિશેષ અંશે ભાષા ચક્ષેષ હૃં શુક્લ-નો આગ્રહ ન હત, તો આ પુસ્તક પ્રકટ થાત કે પડતું મૂકાત એ પ્રશ્ન કોણે જાણે રહેવા પામત; ભાષા શાન્તિના ગુણાનુરાગીઓએ તેના આ સ્મારકપર નગદનાણાંની ફૂલપાંખડી ન ચડાવી હત, તોય પુસ્તક-પ્રકાશનનું કામ મુશ્કેલ બનત : ભાષા શાન્તિના સહચારીઓએ ‘સ્મરણુમુવાસ’ દઇતે સદ્ગત વિષે પોતપોતાને પડેલી છાપ પ્રતિબિમ્બિત કરી આપી ન હત, તો શાન્તિના માનસની-એના હૃદયની-કિનારીએ પહોંચવાનો માર્ગ આટલો સરળ ન બન્યો હત : એ સૌનો, પ્રકાશન સમિતિ તરફથી આભાર માનું છું. (૨) ઉમેદ તો એવી હતી કે આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત મુરબ્બી શ્રી મટુભાઈ તરફથી મળશે : તેમ ન બન્યું, ત્યારે શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠકને વિનવણી થઇ : તેમણે માગણી પ્રત્યે કાંઈકે સહાનુભૂતિ દર્શાવી ખરી; પરંતુ ઉપોદ્ધાત લખવાનો જોગ મળે તે પહેલાં તો ‘ન્યાય, કાયદા અને વ્યવસ્થા’થી સ્થાપિત થએલી સરકારે, આપણી પાસેથી તેમને છીનવી લીધા !

‘વસ્તુનિર્દેશ’ લખવાની અનિવાર્ય ફરજ આ કલમને ફાળે શી રીતે આવી, તેનો આ ટુંકો ઇતિહાસ !

એક વતનબંધુ અથવા સાહિત્યસહચારી ભાષા શાન્તિનું આ રીતેય યત્કિંચિત્ત જાણુ અદા થતું હશે તો મનને સંતોષ મળશે.

સમ ર ભુ સુ વા સ

કૃષ્ણ કરમાયું છે, છતાંય તેની સુવાસ એમેર પ્રસરી રહી છે અને રહેશે. પંચભૂતનો બનેલો દેહ અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયો છે, છતાંય એમાં રહેલો અમર આત્મા નજર સામે ઉભો છે; સદાય જીવતો, દિગન્તમાં-અનંતમાં વિદ્યમાન રહ્યો છે. જીવન અને મરણનો ઉપક્રમ કુદરતે નક્કી જ કરેલો છે. સૌ કોઈને એનો સ્વીકાર ક્યેં જ છુટકો. ગમે તેવા નાસ્તિકને પણ એટલી એક જ ખાખત, મનુષ્ય કરતાં વિશેષ સત્તાવાળું કંઈક છે, એમ માનવાની ફરજ પાડે છે. નાસ્તિકોનું-નિરીશ્વરવાદીઓનું એ 'કાંઈક' તે આપણો ઇશ્વરવાદીઓનો ઇશ્વર.

જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે જ છે, એ દિલ્સુશીનો ઉપદેશ આપનારાઓ પણ પોતાને માથે એવી આપત્તિ આવી પડતાં કલ્પાંત કરે છે. જન્મે, તે મૃત્યુ પામવાનું જ; એ સનાતન ક્રમને સૌ કોઈ અધીન થાય છે: સૌ કોઈને અધીન થવું જ પડે છે: પરંતુ જ્યારે કાંઈક વહેલું-વધુ વહેલું-જીવ્યા પહેલાં જ મૃત્યુ સામે આવી ઊભું રહે ત્યારે તો મારા જેવા જીવાનને તો તેની સામે ખાથ ભીડવાનું પણ મન થાય. બે ઘડી એમ કહેવાનું મન થાય કે 'થોડા ! હજી હું જીવ્યો નથી. જીવ્યા પહેલાં મૃત્યુ શાને ?' શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ વાસાંસિ જીર્ણાનિ—એ શ્લોક કાંઈક એવું જ કહે છે કે વસ્ત્ર જીર્ણ થયા પછી જ-પૂરે ફાટયા પછી જ-આપણે તેનો ત્યાગ કરીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે દેહ જીર્ણ થતાં આત્મા તેનો ત્યાગ કરે છે. અત્રે એક પ્રશ્ન

ઉપસ્થિત થાય છે. દેહને જીર્ણ થએલો આપણે ક્યારે કહેવો ? આજે તો ૭૦ વર્ષના એક વૃદ્ધનો દેહ પણ આત્મા ત્યાગે છે અને ૨૦ વર્ષના એક જુવાનડાનો દેહ પણ આત્મા એટલી જ સહેલાઈથી ત્યાગે છે, તો એ બેમાં દેહ જીર્ણ કોનો ? એ ફિલસુફી ઉકેલવાનો બહોળ પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ આજે તો એ ફિલસુફી ઉકેલી શક્યો નથી; કોઈ સમજાવશે ?

ભાઈ શાન્તિના અવસાનથી, તેના દેહત્યાગથી, તેના દેહનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આજે અશક્ય બન્યું છે; છતાં તેના આત્માનું દર્શન, તેના આત્માની મૂર્તિનું સજીવ દર્શન તો હજી અનુભવાય છે. બીસ વર્ષની તેની દેહલીલામાં, અને ૨૧ વર્ષની મારી દેહલીલામાં અમારા બધાએ દિવસો લગભગ સાથે વીત્યા છે. આત્મકાળના તે રમ્ય દિવસો આજે ય રમરણુપટે તરવરે છે. જીવનની અટપટી દિશાઓને તે વખતે કાંઈ ખ્યાલ નહતો. નિર્દોષ અને નિર્મળ તે આત્મજીવન અનેક પ્રિય રમરણોનું સંગ્રહસ્થાન છે. અભ્યાસ અને નિવાસ પણ લગભગ પાસે અને સાથે-તે વિના આચારવિચારનું એકીકરણ પણ અમારે અજબ હતું-આજે ય છે કહું, તોય શું ખોટું ?

ભાઈ શાન્તિ મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો માર્ગદર્શક હતો- છે કહું તો શું ખોટું ? જે સમયે માસિકો-છાપાંઓ વાંચવાં એને હું નકામો સમય ગુમાવવા બરોબર ગણતો, તે સમયે એટલે કે હજી વર્ષોપર ભાઈ શાન્તિ સુંદર કવિતાઓ રચતો અને તેની ટેકડી અમે અનેક વખત કરેલી પણ ખરી; પરંતુ મિત્રતાના રૂપમાં થયેલી તે ટેકડી તો હસવામાં

જ હો છે ને ? તેવામાં તેણે મને પણ એ દિશામાં દોર્યો. ધીમેધીમે કરતાં મારો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ વધ્યો અને આજે સાહિત્યની જ દિશામાં હું જે કાંઈ કરી રહ્યો છું તે બાદ શાન્તિના જ પ્રતાપે.

સાહિત્યના અનેક પ્રશ્નોની વિવિધ અને રસભરી ચર્ચાઓ, એ મારો અને બાઈ શાન્તિનો ધન્ય પ્રસંગ. અનેક જાન-તોમાં સ્વમંતવ્યને વધુ બલદાયી કરવા અમે એકમેક સામે અનેક સાચીખોટી ગોઠડીયો-દલીલો કરતા અને કટલીક વખત તો ચર્ચા એટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધરતી કે અગ્નિજ્વલે તો એમજ લાગતું કે આ બે લડી પડશે! એ ઉગ્રચર્ચાનો નિવેડો છંવટે તો સંમિલનમાં જ આવતો. આજે એ બધું સ્મરે છે; અને એ સ્મરણો આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાવે છે. રાત્રે પણ એ મધુર સ્મરણોનાં સોણલાં આવે છે.

શાન્તિ-ગાંભીર્ય, નમ્રતા, એકાન્તસેવન, કુદરત અને કલાપ્રતિ મમત્વ એ બાઈ શાન્તિના સ્વભાવનાં મુખ્ય લક્ષણો. કવિતા અને ચિત્રકલા ઉપર બાઈ શાન્તિનો હાથ રા. કેશવભાઈના શબ્દોમાં કહ્યું તો “ડીક બેસી ગયો હતો.” ચાર પાંચ વર્ષથી બાઈ શાન્તિની ૨૦૦ ઉપર કૃતિઓ નિરખતાં એ સૌ કાંઈ સમજી શકે. બાઈ શાન્તિમાં નિસર્ગનો પ્રેરણા તરવરતી. એની કવિતામાં બાઈ શાન્તિના આત્માનું આછરું પ્રતિબિંબ નિરખી શકાય છે. એ કૃતિઓની ફારમ આજે ય ફેરી રહી છે. ન્યાસુધી બાઈ શાન્તિની કવિતા જીવે છે ત્યાં સુધી એ ફારમ પણ ફેરશે જ-ફેરશે.

રાષ્ટ્રભાવના અને સાદાઈને લીધે બાઈ શાન્તિના જીવનમાં સ્વદેશી અને ખાદીને અગ્રસ્થાન હતું. ખાદીને તો

ભાષ શાન્તિના આખાથે કુટુંબમાં સારું સ્થાન છે, કેટલાંય વર્ષો સુધી વિદેશી ખાંડ સાકરનો ત્યાગ ભાષ શાન્તિએ કરેલો, અને આજના વીસમીસદીના યુવકોમાં સ્વાભાવિક એવાં ચ્હા-પાન-ખીડી-કે આચરકુચર ખાવાના વ્યસનમાંથી એ ભાષ તદ્દન મુક્ત હતો. નિયમીતતા પણ ભાષ શાન્તિનો એક સદ્ગુણ હતો.

ભાષ શાન્તિનું જીવન ભાવભરી કવિતા જેવું હતું. નિસર્ગની અપ્રતિમ કલામાંથી પ્રેરણા મેળવી ચિત્ર અને કાવ્યની કલા આલેખાતી. તે પાંચ વર્ષે જો વધુ જીવ્યો હોત તો ગુજરાતે એક નવો કવિ પેદા કર્યો કહેવાત; એક ચિત્રકાર પાક્યો કહેવાત; પરંતુ ઇશ્વરનું નિર્માણ કાંઈ જુદું જ હશે; અને ગુજરાતનું એટલું કમભાગ્ય !

ભાષ શાન્તિના જીવનમાં આનંદને સારું સ્થાન હતું. શોક શું, એ તો જાણ્યામાં પણ નહતું, ‘અશોક’ નામ એટલા પૂરતું જ એને વધુ પસંદ હતું. હસ્તલિખિત માસિકનું નામ પણ ‘અશોક’ એટલા પૂરતું જ રાખેલું. ‘અશોક’ ભાષ શાન્તિના સાહિત્યજીવનનો વારસો છે.

ખડાયતા વર્ણિક ઘાતિમાં આજે અનેક વિદ્વાનો છે. પાંચ દસ વર્ષે એમાં એને ય સ્થાન મળત; આજે તો એક હિંગતા કવિ-ચિત્રકાર તરીકે ઘાતિ એનું સ્મરણ ચિરંજીવ રાખે; રાખવા પ્રયાસ કરનારને ઉત્તેજન આપે એટલી જ આશા રાખી ભાષ શાન્તિના આત્માને પ્રભુ ચિરંતન શાન્તિ આપો એટલું જ ઇચ્છીશ.

“ પીયુષ ”

ગા. ૩૧ મી જુલાઈએ એક વિકસતું ફૂલ પૂર્ણ સુવાસ પસરાવ્યા વિના ખરી પડ્યું! સાહિત્યનો રસિયો અધુરી રસદહાણુ લૂંટી ઉડી ગયો. કાવ્યોનો રસાસ્વાદ ચખાડનાર આશાવન્તો એ કવિજન ચાલ્યો ગયો. કલા-મંદિરમાંના દીપકમાંનો એક દીપક ખુઝાયો. ગુજરાતે આમ કલાપ્રેમી અને સાહિત્યનો આશાવન્તો અનન્ય સેવક ગુમાવ્યો, તે સ્વ. ભાઈ શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહ

સ્વ. ભાઈ શાન્તિલાલ ખડાયતા વણિક ગણિતના આશાવાદી નવયુવાન હતા. તેમનું વય માત્ર ૨૧-૨૨ વર્ષનું જ હતું. એમનું મૂળ વતન ઉમરેઠ; છતાં પિતાશ્રી છોટાલાલ ભૂરાભાઈ વલસાડમાં ચિત્રકલાના અધ્યાપક હોઈ એમનું લગભગ આખું ય જીવન વલસાડમાં જ વ્યતિત થયેલું.

છેવટના ભાગમાં એ ભાઈએ વલસાડમાં માંદગી ભોગવી. એ જીવલેણ માંદગી એમના કુટુંબને તેમજ મિત્રવર્ગને દુઃખસાગરમાં ડુબાડી એ ભાઈને સ્વર્ગીય દુનિયામાં લઈ ગઈ.

એ ભાઈનું વલણ શરૂઆતથી જ કલા અને સાહિત્ય તરફ હતું. એ ભાઈએ ચિત્રકલાના શિક્ષણની લેવાતી એલીમેન્ટરી ગ્રેડ અને ઇન્ટરમીડીએટ ગ્રેડ બન્ને પરીક્ષાઓ પાસ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં તેમણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. પછી વડોદરા કોલેજમાં પ્રિવિયસ થયા. આ વખતે એ ભાઈનો કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ તો ચાલુ જ હતો.

ટીચર (Teacher)ની પરીક્ષા માટે પણ એ ભાષાએ એક વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હતો.

તે ભાષાની સાહિત્યસેવાની સચોટ સાક્ષી એમનું ‘અશોક’ પૂરે છે. તે ભાષા કેટલાંક વર્ષથી ‘અશોક’ નામનું હસ્તલિખિત ત્રૈમાસિક પત્ર ચલાવતા. એમાં એ ભાષા પોતાના તનમનથી અપૂર્વ રસસિંચન કરતા. તેમની કલા તેમાં ઝળહળી રહેતી. લેખો અને કાવ્યો ઉચ્ચતર કોટિનાં હોઈ વાંચકોનું તે પ્રિય બન્યું હતું. તેના દરેક અંકમાં નૂતન ચેતન હતું. તેનો જીવનરસ એ ભાષાએ તેમાં રેડ્યો હતો. બીજાઓ પાસે પણ સારું સાહિત્ય ‘અશોક’માં રેડાવવાનો એ ભાષાનો પ્રયાસ ચાલુ હતો. વલસાડમાં ભરાએલા કલાપ્રદર્શનમાં એ ભાષાના ‘અશોક’ ને રૌપ્યચંદ્રક મળ્યો હતો. દિ. બ. કેશવ-લાલ ધ્રુવ, શ્રી. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, શ્રી. કેશવ હ. શેઠ, વગેરેએ પણ એ ત્રૈમાસિક તરફ સદ્ભાવ દર્શાવી મુકતકેડે વખાણ કર્યો હતાં.

એ ભાષા વાર્તાઓ લખતા, ભાવનાવાહી લેખો લખતા ને રસિક કાવ્યો લખતા. કાવ્ય લખવાની શક્તિ એ ભાષામાં સ્વાભાવિક જ હતી. મુજરાતનાં સુપ્રસિદ્ધ પત્રો ‘કુમાર’, ‘નવચેતન’, ‘વીસમીસદી’, ‘ગુણસુંદરી’, ‘હિંદુસ્થાન’ વગેરેના ખાસઅંકોમાં એ ભાષાનાં લેખો-કાવ્યો પ્રકટ થતાં. કેટલીક વખત એ ભાષા ‘અશોક’ના ઉપનામથી લેખો પ્રકટ કરાવતા. ઉપરાંત બીજાં માસિકો ‘બાલમિત્ર’, ‘બાલજીવન’, ‘બાળક’, ‘બીબોધ’, ‘ક્ષત્રિય’ ને માર્ચ ‘પ્રેરણા’ વગેરેમાં પણ એ ભાષાનાં લેખો-કાવ્યો પ્રકટ થતાં. આમ એ ભાષાનું લેખનકાર્ય બહોળું હતું.

એ ભાઇનું ને માફે ચક્ષુમિલન થયાં પહેલાં લગભગ
એ વર્ષ સુધી અમારો મૈત્રીસંબંધ પત્રદ્વારા જ ચાલેલો.
પછી ઇ. સ. ૧૯૨૬માં અમારો બન્નેનો ભેટો મેટ્રિક્યુ-
લેશનની પરીક્ષા આપવાને પ્રસંગે વડોદરામાં થયેલો. ત્યાં
એ ભાઇના મળતાવડા સ્વભાવને લીધે રસવાતો કરતાં
અમારો વખત ખૂટતો.

એ ભાઇ એક વખત આણંદ આવેલા. જમણમાં
કરેલું ચુરમું ચોળીને તૈયાર થયું. ઉપર ખાંડ મૂકી, તો
એ ભાઇ કહે, ‘ખાંડ વિલાયતી કે દેશી ?’

મેં કહ્યું, ‘વિલાયતી’.

વિલાયતી ખાંડનો એ ભાઇએ ખદિખકાર કયો હતો.
મને તો તે જ દિવસે ખબર પડી કે એ ભાઇ વ્રતધારી
છે ! અંગે પણ એ ભાઇ ‘આપુજી’ની વહાલી ખાદી પહેરતા.

આ અવસાનના દુઃખમાં ખીજ પણ એક દુઃખનો
ઉમેશ થાય છે. સં. ૧૯૮૪ના વૈશાખ સુદ ૧૪ ને દિવસે
એ ભાઇએ ‘પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યાં.’ એ લગ્નમન્થાથી
બંધાયેલી બિચારી ૧૨-૧૩ વર્ષની ગુર્જર ખાલિકાની
શી દશા ! એમનાં માતાપિતા તેમજ ખીજ કુટુંબીજનોતં
હું કેવી રીતે આશ્વાસન આપું ? મેં તો મારો એક
અમોલો મિત્ર ગુમાવ્યો છે. એ મિત્રની ખોટ જ્યારે પ્રભુ
પૂરે ત્યારે ખરી; પણ એવો મિત્ર અળેડ છે. એનો
મિત્રભાવ, ને મળતાવડાપણું વિસયોં વિસરાય એમ નથી.

ઉમિયાશંકર ઠાકર

આણંદ

ગુજરાતની ફલવાડી તેના યૌવનમાં કરમાય છે; એક પછી એક ગુજરાતના સાહિત્યના ઓવારે ચઢતા ચઢતા યુવકો મૃત્યુના પંજમાં ઝડપાય છે. ઉમરેઠ જેનું વતન છતાં ઉમરેઠમાં જીવન ઓછું ગાળેલું-એટલે ઉમરેઠ તેને ઓછું ઓળખે. વલસાડમાં જેણે વિદ્યાથી જીવન ગાળ્યું, તેનું સાહિત્ય અને ચિત્રકળાના ઓવારામાં જીવન રેડાવા માંડ્યું હતું; કાવ્યો, રાસ-ગીતો, અંજનીગીતો, તેમજ કેટલાક લેખો લખવા તે યુવકે બહુ સુંદર શરૂઆત કરી. ગુજરાતના દરેકદરેક માસિકમાં લખતા; ડ્રાઈંગનો અથાગ શોખ હોવાથી ચિત્રો ચિતરતા, ગુજરાતમાં હસ્તલિખિત માસિક આંગળીના વેદામાં ગણાય તેટલાં; તેવું સુંદર કળામય માસિક વલસાડમાંથી “અશોક” નામે કાઢતા. સ્વદેશપ્રેમી, સાહિત્ય-ચિત્રકળાપ્રેમી હોઈ તેના અભ્યાસ વગેરેમાં ધ્યાન આપી, તે એકવીસ વર્ષનો યુવાન ઓપાસ ઝંપલાવતો. ઉમરેઠ તેને ઓછું ઓળખતું-કદાચ સ્વાભાવિક લણાએ લેખશે, પરંતુ શરમ ઉપજાવે તે સ્થિતિ છે. તે વણિક યુવક તે ભાઈ શાંતિલાલ છોટાલાલ શાહ.

તેના કુટુંબી જનોના શોકમાં હું તો શું ભાગ લઉં ? મારું હૈયું પણ આવી કુમળી વયે વેડાઈ જતા યુવકોને જોઈ ભરાઈ આવે છે. પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના, કે તેના આત્માને શાંતિ આપો, અને તેના કુટુંબીજનોને તે દુઃખ સહન કરવા બળ આપો. ગુજરાત તેને ન ભૂલે એ મારી ખાતરી છે.

નાનું ગૌરીશંકર સેલત

બી. એ.

મારા એક મિત્રના લગ્ન પ્રસંગે મને એમનું પહેલું ઓળખાણ થયેલું. મિત્રે કહ્યું, 'આ ભાઈ પણ એક ઉગતા કવિ અને ચિત્રકાર છે.' પછી તો એમની સાથે મારો પરિચય વધતો જ ગયો. તેઓ વડોદરા કોલેજમાં ભણવા ગયા, ત્યાંસૂધી મારી સાથે નિયમિત પત્રવ્યવહાર રાખ્યો હતો અને 'અશોક' માટે એકાદ બે કવિતાઓ ખાસ આગ્રહથી માગીને પ્રકટ કરેલી. 'અશોક' એ એક હસ્તલિખિત માસિક હતું અને તેની પાછળ તેઓ પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિઓ ખર્ચતા. તેમાંના અક્ષરો ખાસ મરોડદાર અને ભવિષ્યમાં એક ઉત્તમ કીર્તિવાન ચિત્રકલાકાર નીપજવાની આગાહી આપતાં એમાંનાં ચિત્રો હતાં. કહેતાં સંકાય નવી ઉપજતો કે તે સમયે પ્રગટ થતાં હસ્તલિખિત માસિકોમાં એનો નંબર સહેજે પહેલો આવી શકે. 'અશોક'ના એ નમૂનેદાર અંક પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી જેવાના ઉત્તમ અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. હજી પણ એ અંકો કલાના નમૂના તરીકે સચવાઈ રહ્યા છે અને ભરાતાં કલાપ્રદર્શનોમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેતા રહ્યા છે. ખીલીમોરામાં ભરાયલા છેલ્લા પ્રદર્શનમાં મને એનાં દર્શન થયેલાં અને સદ્ગતનાં સ્મરણ ચિહ્નો આ રીતે જળવાઈ રહેલાં જોઈ મને નિરતિશય આનન્દ થયેલો.

એમની કવિતાઓ પણ અવરનવર માસિકોમાં છપાયલી વંચાતી, અને નવી સ્કૂલની કવિતાઓની પંક્તિની-કેટલીક રા. નરસિંહરાવ અને ખાસ કરીને ન્હાનાલાલની છાયાવાળી

જણાતી. હૃદયે હૃદયે તેમનાં કાવ્યો ઉંચી કક્ષાનાં રચાતાં માલુમ પડ્યાં અને અમર કાવ્યો આપે એવી સ્થિતિએ પહોંચે ન પહોંચે ત્યાં તો કૂળ કાળે તેમને આપણી વચ્ચેથી ઝડપી લીધા !

મારાં કાવ્યોના એ ખાસ અભ્યાસી હતા અને નવાં પ્રકાશનો ખાસ આગ્રહથી માગી લેતા. ખીજાં માટે અપેક્ષા રાખતા. તા. ૩૧મી જુલાઈએ તેમનું અવસાન થયું, તેની આગલી જ-છબીસમી તારીખે તેમની માંદગીના સમાચાર મને મળતાં હું તેમને ખાસ વલસાડ મળવા ગયો હતો. તે વેળા પચારીમાં સૂતાં સૂતાં પણ ઉત્સાહથી અમારો સત્કાર કર્યો; શરીર કમતાકાત અને પરાવલ્લંખી થઇ ગયું હતું, ઉઠીને બેસી શકવાની તાકાદ નહોતી; પગે સૂજ આવા ગઇ હતી અને તેમના શરીરપર મૃત્યુના ઓળા ઉતરી ચૂક્યા હતા. હવે માત્ર દિવસો ગણાતા હતા અને અમારો એક કાવમિત્ર આ રીતે ચાલી જવાના વિચારે માફ હૃદય શોકમસ્ત થઇ ગયું ! છતાં નોંધવા જેવી ખીના તો એ છે કે આવી વિષમ સ્થિતિમાં પણ મને પૂછાયલા પ્રશ્નો સાહિત્ય વિષયક જ હતા ! ‘તમારો નવો કાવ્યસંગ્રહ કયારે બહાર પડશે’ ? એમ તેમણે બહુ જ ઇન્તેજારીથી પૂછ્યું ત્યારે એની રસિકતા માટે મને બહું લાગી આવ્યું અને હવે દૂકમાં જ ગુજરાત એક ઉગતો ચિત્રકાર-કવિ ગુમાવશે એ વિચાર અમારી હરત શોકનું વાતાવરણ વિસ્તરી રહ્યું !

આખરે ખીજે જ અઠવાડિયે ‘ગુજરાતી’માં લાઇ શાંતિ-લાલ વિષે મૃત્યુનોંધ વાંચી ! તારો અકાળ ખરી ગયા.

યુજરાતે એક આશ્વાસ્પદ યુવાન અને અમે એક સન્મિત્ર
ખોયો ! ટેનિસને પોતાના સહાધ્યાયી અને સમાનધર્મી
મિત્ર આર્થર હલ્લેમના મૃત્યુ પ્રસંગે In Memorium
નામનું સ્મૃતિગીત લખ્યું છે-તેમાં તે લખે છે કે:—

“Thy voice is on the rolling air,
I hear thee where the waters run:
Thou standest in the rising Sun,
And in the setting thou art fair.”

‘અનિલના આદોલનમાં અને નિર્ઝરના નર્તનમાં મને
તારો શબ્દ સંભળાય છે. આલસૂર્યની પ્રભામાં મને તારો
ઉદય થયેલો દેખાય છે, સંખ્યાની રમણીય સુષમામાં મને
તારું મધુર રૂપ દેખાય છે.’

જનાર્દન પ્રભાસ્કર

ઉડાચ

૨૫. શાન્તિલાલ શાહના જીવનની કલા અથવા સાહિત્યની દષ્ટિએ મીમાંસા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. એ નિર્ણય તો વાંચક પોતે જ એમનો આ સંગ્રહ વાંચી કરી શકશે.

એમના જીવનની પણ રેખા દોરવાનો મારો હેતુ નથી. કારણ કે એ ટુંકા જીવનમાં એવા અસાધારણ બનાવો બન્યા નથી જે જાણવા લોકો આતુર હોય અથવા તેા જે લોકોને માટે જાણવાયોગ્ય પણ હોય.

પરંતુ સ્વ. શાહનું અદ્ભૂત (Extra-ordinary) નદિ પરન્તુ ક્ષણિક ચરિત્ર વિશે કંઈક જણાવી શકું.

એ ચરિત્રને જાણવા ઘણી ગડબાંજની જરૂર નથી; તે હદપાર સાદું હતું. એટલે તેનાં થોડાં મુખ્ય લક્ષણો જ આપણે જોઈએ,

બેદરકારી:—કળા સિવાય લગભગ બધી ચીજ તરફ તે બેદરકાર રહ્યા છે. તખીઅતની એમણે પુરતી કાળજી રાખી નહતી. એમનાં કપડાંવસ્ત્રાનું પણ એમણે પૂરેપૂરું ભાન રાખ્યું નહતું. ઘણી વખત મુંબઈ જેવા મોજીલા શહેરમાં પણ વગર જોડાએ, વધેલા વાળ અને દાઢીએ એમને રસ્તો માપતાં મેં અને અનેક મિત્રોએ જોયા છે. કામ વખત તો આપણને એ વિચિત્ર પ્રાચીન શીલ્સુફ જેવા લાગતા; કારણ, તેમની સાદાઈ, દરેક બાબતમાં વિચારવા જેવી હતી. કપડાં લતાં તથા જીવનની બધી જરૂરીયાતોમાં Economy અને Simplicity આ બે એમનાં માર્ગદર્શક તત્ત્વો થઈ પડ્યાં હતાં. ઘણાએ એમને Whimsical લેખ્યા હશે.

ચર્ચાનો એમને શોખ હતો. ખાસ કરી સાહિત્યની... નવાં પુસ્તકો—સાહિત્યવિષયક—પ્રગટ થયાં એટલે એ વાંચવાના અને તેની રસભર ચર્ચામાં ઉતરવાના જ. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં પણ એમને સાહિત્ય પ્રિય હતું. મરણપથારીએ એ પડ્યા હતા ત્યારે એક વેળા હું એમને વલસાડ મળવા ગયલો; ત્યારે માંદગીની વાત બાબુએ મૂકી, દીવાળીના ગાંઠાની ચર્ચા મારી સાથે એમણે આદરેલી, એ મને યાદ છે.

અને બીજું, એમનાં આશ્વાવાદ અને શ્રદ્ધા. ક્ષય અને સંગ્રહણી જેવાં જીવલેણ દર્દો દેહમાં વસ્યા છતાં પણ એમને આશ્વા હતી કે પોતે સાજ થશે; ‘હવે મને ઠીક છે’ એ જ એમનો હમેશનો ઉત્તર થઈ પડ્યો હતો.

કલાનો પ્રેમ પણ તેવો જ હતો. કળાના તો એ ભાઈ ઉપાસક ઉપરાંત અભ્યાસી હતા. હિન્દની અને પ્રાચીન યુરોપની કળાનો અભ્યાસ કરવાનાં એમનાં સ્વપ્નાં હવે તો ઉડી ગયાં છે—હમેશને માટે.

—અને તેમનો સ્વદેશપ્રેમ અનહદ હતો. દેશની પરતંત્ર દુઃખી દશાને લીધે તેમના હૈયામાં મંથન થઈ રહ્યું હતું અને કલા અને સાહિત્યનાં સાધનથી કદાચ તે સ્વદેશભાવનાનું નિરૂપણ કરવા મથતા હતા.

સ્વદેશીનો આગ્રહ પણ તેવો જ. ખાદી તો તે ઘણું ખર્ચ પહેરતા. બીજી વસ્તુઓ પણ ખનતા સુધી દેશી જ હોય. વિલાયતી ખાંડને લીધે એમણે ચાદ ત્યાગેલી, એમ મને ખ્યાલ છે.

હવે બીજી બાજુ જોઈએ; એમનામાં કવિત્વ હતું. સાથે કવિ હોવાનું કંઈક આત્મજ્ઞાન થોડક અંશે વધારે પડતું Egotismમાં લેખાય એવું પણ હતું. પોતે જ્યારે પોતાની કવિતા બીજને વાંચી સંભળાવતા અને તેનાં જનનકાળની કથા માંડતા ત્યારે એમનું કવિત્વ-અભિમાન સ્પષ્ટ દેખાતું. એ ઉપરાંત પોતાનો Egotism બીજી બાજુમાં પ્રગટ થતો જ. ખાસ કરી જે હસ્તલિખિત પત્ર એ ભાઈ અલાવતા તેની બાજુમાં; અને તેને લીધે એમણે ગુજરાતના સાક્ષરો અને સાહિત્યકો સાથે બાંધેલા એમના સંબંધની પુનરુક્તિ કથામાં પણ એમનો Ego જણાતો. એ ખરું અભિમાન કે Ego એ ન્યાય કરવો એ Ethicની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે.

પણ હવે એમાંનું કંઈ નથી. સાહિત્યના બાગમાં જે ફૂલની ફેરમ ઉભરાતે તે તો ક્યારનુંય મૃત્યુના ઘાથી ફના થયું છે—‘છે’ અને ‘થતે’નું દુઃખભર્યું જ્ઞાન આપણને કરાવી ગયું છે. તે ફૂલ ગયું પણ તેની મીઠી યાદ કરવાનો આપણો ખ્યાલો જન્મસિદ્ધ પરવાનો છે. છેવટ સ્વર્ગસ્થના જીવનમાંથી, પણ જે કોઈ એમની સાદાઈ, અને સ્વદેશ પ્રેમ-એમનાં જીવનનાં લાક્ષણિક તત્વો તરફ પણ કોઈ નજર કરશે અને તેમાંથી ભાવિતો કોઈ કળાકાર પ્રેરણા મેળવશે, તો તે ફૂલ ભલે મૃત્યુ પામ્યું—તે જીવ્યું હતું, અમર જીવ્યું હતું.

યશવન્ત મ. દેસાઈ

મુંબઈ

ખરેખર, કાંઈપણ બાંધને એ વાત તો શળની પેઠે સાધ્યા વિના હજીપણ નહિ રહેતી હોય કે આટલું દૂકું જીવન ભોગવી બાંધ શાન્તિલાલ સ્વર્ગસ્થ થયા ! હજી એમને જીવલેણ દરદ લાગુ થતા પહેલાં થોડાક દિવસ આગમ્ય જ કેટલાક ધાર્મિક પ્રતોની ચર્ચા મારી સાથે કરી ગએલા. તે વખતે બાંધે જ એવો અદિશો આવેલો કે સમાજ-હિતચિંતક, અને સાહિત્યરસિક નવજીવાન સાથેનો પ્રસંગ ખરેખર છેલ્લો છે ! ખરી રીતે બાંધ શાન્તિલાલનો સ્વભાવ એવો વિનોદી, શાન્ત અને આકર્ષક હતો કે એમના પરિચયમાં એકવાર આવ્યા પછી દરેકના હૃદય ઉપર એ કાયમની છાપ પાડી શકતા.

તત્ત્વવેત્તાઓ મનુષ્યના જીવનનું માપ વર્ષોની સંખ્યાથી આંકતા નથી. જે તેમ હોય તો સો વર્ષ સુધી જીવનાર તાડનું જીવન સર્વથી વિશેષ યશસ્વી ગણાય. વસ્તુતઃ જીવનના પ્રતિરૂપથી સંયોગો સાથે વિકટ પરિસ્થિતિમાં રહીને પોતાનો જીવનસંગ્રામ જે વધારે વિજયવંત રીતે પૂરો કરે તેનું જીવન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વધારે સફળ ગણાય.

બાંધ શાન્તિલાલ કંઈ રાજ-મહારાજ નહોતા. વીસા ખડાયતા યાત્રિના કહેવાતા કુલીનવર્ગમાં કંઈ તેમનો જન્મ થયો નહોતો. લૌકિક દૃષ્ટિએ સામાન્ય છતાં ખરેખર સંસ્કારી માળાપને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી છોટાલાલબાંધ એમના જમાનામાં સારી કેળવણી પામેલા ગણી શકાય. વલસાડની અંગ્રેજી શાળામાં ચિત્રકળાના

તેઓશ્રી શિક્ષક છે: જન્મથી જ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થના પુત્ર થવાનું તેમનું ભાગ્ય નહતું, પરંતુ ગમે ત્યાં પણ પુષ્પની સુવાસ તો ઢાંકી રહી શકે નહિ, તેમ આ ભાષ પણ સામાન્ય સંજોગોમાં એમના ઉર્જિવળ ગુણો અને આનંદી, શાન્તિ-પ્રિય સ્વભાવને ક્ષીધે ઘણી નાની વયમાં ઘણાનું લક્ષ્ય આકર્ષી શક્યા હતા. એમને પ્રાથમિક શિક્ષણ વલસાડમાં મળેલું. એમના પિતા શિક્ષક હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના શિક્ષણને પાયો સંગીનપણે નંખાયલો. વળી ચિત્ર-કળાનો શોખ તો તેમના પિતાશ્રી તરફથી જ તેમને લાધેલો; જે કે તે પ્રત્યે તેમની પોતાની સ્વાભાવિક અભિરૂચિ તો હતી જ. મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ વડોદરા કેલે-જમાં દાખલ થએલા. તે પૂર્વે તો તેમણે ડોઈગની બંને પરીક્ષાઓ પાસ કરી હતી. પછી તેઓ મુંબઈમાં સર જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટમાં ડોઈગનો વધુ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ગએલા, ત્યાં તેમની તખીયત સારી ન રહી અને તેમને વ્યાધિ લાગુ પડ્યો.

ચાલુ વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં એમણે કાવ્યો છપાવવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. આ પ્રસંગે તેમનું વય માત્ર ૧૬ વર્ષનું હતું. ધીરે ધીરે એ ભાષ એટલા પાવરધા થતા ગયા, કે એમનાં ફેટલાંક ચિત્રો ગુજરાતી માસિકપત્રોમાં છપાવવા લાગ્યાં, અને એમનાં કાવ્યો ભાવવાહી હોઈ ગુજરાતના રસિક અને કાવ્યપ્રિય વર્ગનું ઠીક લક્ષ્ય ખેંચી શક્યા. આ ઉપરાંત ‘અશોક’ નામનું એક હસ્તલિખિત માસિક કાઢવામાં એમની પ્રવૃત્તિ વળી. અને એમાંય એમણે સફળતાપૂર્વક ફેટલું સંગીન કામ કર્યું છે. તે તો ‘અશોક’ના

વાચકોને અવિદિત ન જ હોય; એટલે એ વિષે એટલું જ કહેવું પડે છે કે તેમના કાર્યની ખરી કિંમત તો 'અશોક' વાચનારાઓ જ કરી શકશે.

આટલું હોવા છતાં ગદ્ય લેખો લખવા માટે એ લાઠ સમય ફાળવેલ કદાહી શકતા અને સાહિત્યને લગતી નાના-વિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો લાગ લેતા. આ વાત એટલી હદ સૂધી પહોંચી હતી કે ઇ. સ. ૧૯૨૭ની સાલમાં વડોદરાથી શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહના તંત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા 'બાલજીવન'નામના બાલકોપયોગી માસિકપત્રનો દીપોત્સવી અંક કાઢવાનું કામ એમણે માથે લીધું હતું. એક સામાન્યમાં સામાન્ય માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કેટલું અગવડતાભર્યું અને શ્રમસાધ્ય છે, તે ખાતર વાચકો કોઈ તંત્રી પાસેથી એમના અનુભવ નિવેદનરૂપે જાણી શકશે. તેમાંય 'બાલજીવન' જેવો બહોળો ફેલાવો પામેલા માસિકપત્રના દીપોત્સવી અંકની સામગ્રી એકઠી કરવાનું કાર્ય ખરેખર કાર્યશક્તિની કસોટી કરે એવું હતું એ વાત સ્પષ્ટ છે; પરંતુ એમના સાહિત્યના અતીવ પ્રેમના પરિણામરૂપે એમણે ગુજરાતના સંખ્યાબંધ લેખકોને પત્રો લખી તથા બન્યું ત્યાં રૂબરૂમાં મળીને વિવિધ અને રસમય લેખસામગ્રી એકઠી કરી હતી અને 'બાલજીવન'નો 'દિપોત્સવીઅંક' જનતા સમક્ષ આર્કર્ષક અને સુંદર રીતે મૂક્યો હતો. લેખો લખવાની એમની પ્રીતિ ઘણી ભારે હતી. તેથી ગુજરાતી વેળાએ એમની પાસે કેટલાક લેખો અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલા હતા, જેની સુવાસ હજી પણ ગુજરાતનાં સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં ફેરી રહેલ છે. 'ગુજરાત', 'સાહિત્ય', 'નવચેતન',

‘મુંબઈ સમાચાર’ અને ‘ગુજરાતી’ આદિ નાનાવિધ માસિક, અટવાડિક અને દૈનિકના સામાન્ય અને ખાસઅંકોમાં એમનાં સંખ્યાબંધ લખાણો પ્રગટ થયાં હતાં. પણ આ બધું ખરેખર, વિધિએ અદ્ય જીવનનો માધુર્યરસ ચખાડવાનું જ નિર્માણ કર્યું હશે એની ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હતી. હજી એમને તેવીસમું વર્ષ પૂરું થયું નહોતું ત્યાર પૂર્વે તો ભાઈ “શાન્તિલાલે” ચિરંતન અને શાશ્વતી “શાન્તિ”માં નિવાસ લીધો.

એ ઉપરાંત એ ભાઈની સાદાઈ ખરેખર આદર્શ હતી. લગ્ન જેવા પ્રસંગે પણ એ ભાઈને બાહ્ય ડોળ અને પાખંડી ધમાલ બીલકુલ પ્રિય નહોતી. અને વિચાર કરતાં આચારમાં મૂકવાની એમની તીવ્ર ઇચ્છાના પરિણામે ખૂદ એમના પોતાના લગ્ન પ્રસંગે સાદાઈને સંપૂર્ણપણે જળવવી એમણે ઉચિત માની હતી, તેથી લગ્નમાં એમણે શુદ્ધ અને ખાનદાન ખાદીનો પોષાક પરિધાન કર્યો હતો; (જે કે હમેશાં પણ તેઓ શુદ્ધ ખાદીધારી જ હતા અને જેટલી સાદાઈ રાખી શકાય એટલી બધી સાદાઈ તેમણે બતાવી હતી.) રૂઢિના તેઓ ગુલામ ન બનતાં, ઘોડા ઉપર સ્વાર થવાને બદલે પગે ચાલીને, અને વાગ્નં ઇત્યાદિની ધમાલથી મુક્ત રહીને-પોતાનું લગ્ન કર્યું હતું; ખરેખર ! ‘charity begins at home’ એ સિદ્ધાંતને આમ અમલમાં મૂકી એમણે રૂઢિપૂજકોને સખ્ત પ્રહાર કર્યો હતો અને રૂઢિની સામે થવાની હીંમત બતાવી હતી.

આ રમરણ પૂણ્ય કરતા પહેલાં હું છોટાલાલભાઈને બૂલી શકતો નથી. તેમની છાપ જ શાન્તિલાલના હૃદય ઉપર

પડેલી હતી-અને કેમ ન પડે ? કેમકે પિતા જ પુત્રરૂપે અવતરે છે એમ જો માનીએ તો પિતાનું સર્વસ્વ પુત્રરૂપે છે. તેમના પિતાશ્રીએ ખડાયતા યાત્રિમાં સુધારાની દૃષ્ટિએ બન્યું તેટલું કયું છે. મરણ પાછળ રડવા ફૂટવાની પ્રથા નિંદ્ય અને શાસ્ત્રમાં માનનારને માટેય પણ તે તજવા યોગ્ય છે; કેમકે તેથી મરનારના આત્માને પારાવાર દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એ દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રિય પુત્રનો કારી ધા હૃદયમાં લાગવા છતાંય જનસમાજના ઢોંગી અને નિંદ્ય અખાડામાં-નાટકમાં-તેમણે ભાગ ન લેજો, અને જેનું અંત સાફ તેનું સર્વસ્વ સાફ એ ન્યાયે પુત્રનો દેહવિલય શ્રામદ્ ભગ-વદ્ગીતાના પારાયણથી ઉજવ્યો. અને ઢોંગી રોકકળમાં માનનારાઓને ન તો નોતર્યાં યા એવું કરાવનારને મચક આપી. એ કૃત્ય ખરેખર શાન્તિલાક્ષના 'શાન્ત' આત્માનું આબેહુબ પડ્યો પાડનાર હતું.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો ના ભાવો વિદ્યતે સતઃ

એ ગીતાજીની ઘોષણા ધ્યાનમાં લેતાં જો અસત્ છે તે સત્ય થતું નથી અને જો સત્ છે તેનો અભાવ-નાશ થતો નથી; દેહ નાશવંત-અસ્થિર અને પરિણામી છે. તે તેનું કાર્ય કરી બતાવે તેમાં શું નવાઇ પામવા જેવું છે ? દેહી નિત્ય, અવધ્ય અને ચિરસ્થાયી છે; દેહી સંસ્કારોથી વિંટા-યલો છે. જેમ સંસ્કારો શુદ્ધ તેમ દેહી શુદ્ધ. દેહીની શુદ્ધિ પુરતો જ આ સંસારમાં જન્મ. તેનું સાર્થકય તો તેને ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ કરવામાં જ છે. દેહવિલયને જૂનાં વસ્ત્રના ત્યાગ સમાન ગણેલો છે, નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરનાર મનુષ્ય નથી જીર્ણ વસ્ત્ર ત્યાગ કર્યા બદલ શોક-વ્યથા-કરતો;

કે દેહીની શુદ્ધ અવસ્થામાં પણ દેહી નથી મુકાતો. શાન્તિલાલ દેહત્યાગ પૂર્વે નહોતા મુકાયા. તેમનો આદર્શ તેમની સમક્ષ રમી રહ્યો હતો. તેઓ આદર્શને સિદ્ધ કરવાના સ્મરણમાં જ વિરમ્યા. એ આદર્શ જ્યાં સિદ્ધ થશે ત્યાં તે અત્યારે પણ હશે; પૂર્વ દેહે નહિ પણ નૂતન દેહે. તે આત્મા ત્યાં પણ આગળ ધપવા મથી રહ્યો હશે અને એ રીતે જે શોક કરવાયોગ્ય વસ્તુ નથી, તેનો આપણે શોક કરીએ તો તે આપણું જ્ઞાન નહિ, પણ મોહ છે. એ મોહ તો ભરતીઓટની માફક ચઢે અને ઉતરે. એ મોહ આપણને ન વળગે એવી સાવચેતી રાખવાની છે.

નહિ કલ્યાણ કૃત્ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ।

એ પ્રમાણે શાન્તિલાલ દુર્ગતિના પથે નહિ જ પડ્યા હોય, અને શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગમ્નષ્ટોઽભિજાયતે એ કથનાનુસાર શુચી અને શ્રીમંતને ઘેર જન્મ પામતાં પૂર્વના સંસ્કારબળે યોગની સિદ્ધિને માટે યતન કરી રહ્યા હશે; અને આમ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતાં જ્ઞાનિર્વાણ પામી, શાશ્વત શાન્તિ મેળવી, એકત્વને પ્રાપ્ત કરી, મોહ અને શોકના સ્થાનરૂપ જે આ સંસાર, તેનાથી પૂર્ણ મુક્તિ મેળવી, કૃત-કૃત્ય થઈ જશે. તેમના જીવનપરત્વે નીચેની પદપંક્તિઓ વાચક યાદ રાખે એમ ઇચ્છીને વિરમીશ.

હો પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખીલી ખરી જાય.

પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ્ર શેઠ

ઉમરેઠ

દિ લ સો જી

[કેટલાંક અવતરણ]

“ભાઈ શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહના એકવીસ વર્ષની કાચી ઉમરમાં થયેલા સ્વર્ગવાસની નોંધ લેતાં દિલગીરી થાય છે. ઉગતા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાની ‘સાહિત્ય’ની નીતિ છે, એ અન્વયે સ્વર્ગસ્થની કવિતા અવારનવાર અમે જાણી હતી. તેમાં આશાભર્યું કવિત્વ ઝરતું હતું. કવિતાના શોખ ઉપરાંત એમને ચિત્રકળાનો, ગદ્યનો, પત્રકારિત્વનો શોખ હતો. એ શોખ પૂરો કરવા તે ન રહ્યા, ને આ દુનિયા ત્યાગી ગયા ! વડોદરા કોલેજના ઇંટર ક્લાસમાં એ અભ્યાસ કરતા હતા. પાછળ નાની વિધવા, બહોળાં સગાં ને મિત્રમંડળો મૂકી એ પુણ્યધામે પરવર્યા. હૃદય એમના આત્માને ચિરકાળની શાંતિ આપે.”

‘સાહિત્ય’, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

“અમને જણાવતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે કે ભાઈ શાન્તિલાલ શાહ માત્ર ૨૧ વર્ષની યુવાન વયે તા. ૩૧ મી. જુલાઈએ અવસાન પામ્યા છે. એ ભાઈ ઉગતા કવિ-ચિત્રકાર હતા. સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને અત્યંત પ્રેમ હતો. એમનાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં તેમજ અપ્રકટ કાવ્યો ઉપરથી એ ભાઈ ભવિષ્યમાં બધી સારી કવિતાઓ કરી શકતે એવી આગાહી થાય છે. એ ભાઈના અપ્રકટ કાવ્યોનો લાભ ‘ગુણસુંદરી’નાં વાચકોને મળશે. ભાઈ શાન્તિલાલનાં માતાપિતા તેમજ બાલવિધવા પ્રત્યે અમારી સહાનુભૂતિ છે. પ્રભુ એ ભાઈના આત્માને શાશ્વત શાન્તિ આપે.”

‘ગુણસુંદરી’, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

“વલસાડના ભાઈ શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહ સ્વર્ગવાસી થયા. એક ઉગતો કવિ અને ચિત્રકાર ગુજરાતે

ખોયો, એક ઉગતો તારો ખર્ચો ! તે એક આશાસ્પદ યુવાન હતો: સ્વર્ગસ્થની કવિતાઓ અને સ્મરણોની એક 'શાંતિસ્મારિકા' બહાર પડે એવી સૂચના કરીએ તો વધારા પડતી નહિ જ ગણાય. મને આશા છે કે આવી યોજના સત્વર હાથ ધરાશે. ”

‘પ્રતાપ’, તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯

કલકત્તાની એક હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી૦ અંબાલાલ નરસિંહદાસ શાહ, (સ્નાતક) શ્રી. કેશવ હ. શેઠપરના તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટના પત્રમાં લખે છે:—

કચ્છનાં શહેર અને કેટલાંક ગામ જેવા trip પર ગયો હતો, એટલે ૧૧-૧૨ દિવસે પાછા વળતાં ‘ખડાયતામિત્ર’માં ભાઈશ્રી શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહના અકાળ અવસાનના સમાચાર વાંચી અત્યંત ખેદ થયો છે.

મારે એમની સાથે પ્રત્યક્ષ કરી સંબંધ નહોતો; પરંતુ વલસાડથી તેમણે કહાડવા માંડેલા હસ્તલિખિત માસિકમાં તેમના આગ્રહથી કેટલીકવાર મેં લેખ લખેલા અને ત્યારથી તેમની પ્રત્યેક સાહિત્યસેવા તરફ મારી અભિરુચિ જાગ્રત થએલી. એક ઉગતા, આશાપ્રેરક નવજુવાન ખડાયતાને યુમાવતાં મારી જેમ સૌ કોઈ જરૂર દુઃખી થશે.....”

આ ઉપરાંત, ભાઈ શાન્તિલાલના સ્વર્ગારોહણ નિમિત્તે, ‘ગુજરાતી,’ ‘હિન્દુસ્થાન,’ ‘ગુજરાતીપંચ,’ ‘નૂતન-ગુજરાત,’ ‘પ્રજાબન્ધુ’ વગેરે સામયિકોમાં સ્મરણ-નોંધ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; તેમજ ‘બાલજીવન,’ ‘ક્ષત્રિય,’ ‘ખડાયતા-મિત્ર’ વગેરે પત્રોએ પણ દિલસોજી દર્શાવી હતી—સંપાદકો

ગ ઘ ગં ગા

[સ્વઝ શાન્તિલાલનું ગદ્ય સાહિત્ય]

સાહિત્ય-વિવેચન

સાહિત્ય :

સાહિત્ય એ એક કલા છે. સાહિત્ય એટલે પ્રજના વિવિધ વિચારોનું નિશ્ચિત પ્રદર્શન. જેમ વિશુદ્ધ કલા પ્રેરણાથી જન્મે છે અને તેનું જીવન સુંદર ભાવના અને ભવ્ય કદપનામય હોય છે, તેમજ સાહિત્યમાં પણ વિશુદ્ધ, તાર્ત્વિક અને મનોરંજક ભાવનાઓ મૂર્તિમંત હોય છે; સાહિત્યમાં કુદરતનું પ્રતિબિંબ છે, રસ છે, ઉદ્દાસ છે, આત્માનો આનંદ છે. કવિશ્રેષ્ઠ મહાત્મા શ્રી વેદવ્યાસ કહે છે કે કુદરતની શરૂઆત પાણીમાંથી જ થઇ છે; અને તેથી પૃથ્વીને અદ્યાપિ પર્યંત **રસવતી** કહેવામાં આવે છે: એટલે રસ-પાણી-એ સર્વનું મૂલ સ્વરૂપ છે. રસ એટલે સૌન્દર્યનો આત્મા. આ પ્રમાણે, સાહિત્યમાં રસ છે-એટલે સાહિત્યમાં સૌન્દર્ય છે એમ નિઃશંક કહી શકાય.

મુખ્ય વિભાગ :

સાહિત્યના મુખ્ય બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે* ગદ્ય અને પદ્ય. કોઇપણ ભાષાનું સાહિત્ય જોઇશું તો પદ્ય ગદ્ય કરતાં જૂનું જ માલુમ પડશે. પદ્ય કલાત્મક સાહિત્ય છે એમ ધણા જૂના વખતથી કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિના

* નાટ્યસાહિત્ય, તેની ઉત્પત્તિ તથા તેનો ઇતિહાસ, એ વિષે જુદો જ લેખ લખી શકાય એમ છે, એટલે અહીં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી-લેખક

આરંભકાળથી મનનીય અને માનનીય સાહિત્યને પદ્યમાં જ વંશપરંપરા ઉતારવામાં આવ્યું છે, તે સર્વને વિદિત હશે. કોષ્ટપણ દેશના ઇતિહાસમાં જે જે મહાન ફેરફારો થયા હશે તે તે પદ્યને લખતે પણ થયા હશે એમ કહી શકાય. લોહું અને લોહચુંબક જે સંબંધ ધરાવે છે તેનાથી પણ અધિક સંબંધ પદ્યસાહિત્ય અને માનવ-જીવનમાં ગૂંથાયલો છે.

ગદ્યસાહિત્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે: ન્યારે મનુષ્યને આવક-જીવકના હિસાબ લખવાના થયા, ચિર-સ્મરણીય બનાવોનાં લખાણ કરવાનાં થયાં, દસ્તાવેજ, ભાડાચીઠી વગેરે લખાણ-એકમેકમાં વ્યવહાર સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા-લખવાનાં થયાં, ત્યારે ધીમે ધીમે ગદ્ય સાહિત્યનો આરંભ થવા માંડ્યો. પદ્ય અમુક શબ્દોમાં અવલૂનીય ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ગદ્યમાં એવી શક્તિ ધણે થોડે અંશે જોવામાં આવે છે. પદ્ય કર્ણપ્રિય છે, ગદ્ય વાચ્ય છે. આ સર્વ છતાં પદ્યમાં માનવ-જીવનની લાગણીઓનો આવિર્ભાવ છે; ગદ્યમાં માનવ-જીવનના મહાન પ્રશ્નોની ઘૂંચનો ઉકેલ છે.

કલાતુલ્લેખ એક અંગ :

સાહિત્ય માનવ-જીવનને શબ્દોમાં ગિતારે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ માનવ-જીવનને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેમ ચિત્રકાર પીંછી અને રંગતી મદદથી અદ્ભુત ચિત્ર આલેખે છે, શિલ્પકાર આરસ અને ટાંકણાંની મદદથી સુંદર ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કવિ અને ગદ્યકાર શબ્દોની સુંદર ગોઠવણી કરીને ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓને પોષી સૌન્દર્યપૂર્ણ શબ્દમૂર્તિ બની કરે છે, અને

પોતાની મહેનત સાર્થક કરે છે. કલાનો નિયમ સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન કરવાનો છે; અને સૌન્દર્યપૂર્ણ રસાત્મક શબ્દમૂર્તિ ઊભી કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કલાનું અંગ છે એમ સપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વળી સાહિત્યમાંથી મળી શકતો આનંદ સર્વને માટે એકસરખો જ છે.

કલાનાં સર્વે અંગોમાં અનુકરણ અને અનુસરણ સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે; પરંતુ કવિની કવિતામાં અગર ચિત્રકારના ચિત્રમાં મૂળ વસ્તુનું પ્રતિબિંબમાત્ર તો નથી જ. કલાકાર ‘વસ્તુનિર્દેશ’ સૃષ્ટિમાંથી મેળવે છે એ વાત ખરી, પરંતુ તે વસ્તુને પોતાની કલ્પનાની ગદનશક્તિથી પુનર્જીવિત બનાવે છે, એ બુદ્ધિવાનું નથી. કલાકાર તે માટે પોતાની શક્તિ ખર્ચે છે, અને મૂળ વસ્તુને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ફેરવી આનંદ માણે છે. નિર્જીવ વસ્તુને સજીવ બનાવવા તે સમર્થ છે.

પદ્ય :

વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ એ કાવ્યની ઘણી વ્યાખ્યાઓમાંની એક છે. જો વાણીમાં રસ હોય તો તેમાંથી કાવ્ય બને, અને રસાત્મક વાક્યરચના હોય તો સૌન્દર્યનાં ઝરણાં વહે. પદ્ય એ કાલ્પનિક અગર ઐતિહાસિક, સુંદર અને રસાત્મક શબ્દ અને ભાવરચના છે. કલાકારના અંતરમાં અનંત તરંગરંગ સિંચાય અને કલ્પનાનું દિવ્ય ચિત્ર ઉદ્ભવે ત્યારે સૃષ્ટિને સ્વર્ગમય બનાવવાને પણ કલાકાર શક્તિમાન હોય છે. એ સ્વર્ગની વાંચના કયો પુરુષ ન રાખે? જ્યાં સદા સર્વદા અખંડ ‘પ્રેમલ જ્યોતિ’ ઝગમગતી હોય, વસંત ઋતુ સિવાય બીજી ઋતુઓ જાણવામાં પણ ન હોય, એ સ્થાનનું

સ્વપ્ન પથ્ય કોને ન ગમે ? કલાકારને આ સર્વ સાધ્ય છે. વિશુદ્ધ કલાકાર તો સૃષ્ટિથી પર છે; તેની દૃષ્ટિ સદા સૌન્દર્યની શોધમાં જ વિચરે છે.

પદ્યની શબ્દરચના ધણે ભાગે પોતાની મેળે જ વહેતી હોય છે. તેમાં થોડા શબ્દોમાં ઇષ્ટ લાવનાઓ તથા લાગણીઓ અને આવેશોનું શબ્દચિત્ર ચિતરવામાં આવે છે. જ્યારે કવિ કોઈ વીર-રસ-પૂર્ણ કાવ્ય વર્ણવે છે ત્યારે શબ્દો ધણા, સમૂહમાં અને શાયસ્ત્રયક, વપરાયેલા માલુમ પડે છે; પરંતુ જ્યારે કોઈ કરુણ દૃશ્યનો ચિતાર આપવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દો હૃદયદ્રાવક, દયાજનક અને અસરકારક શૈલીમાં ગોઠવાયેલા જણાય છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાદિ, અર્થાલંકારો, પ્રાસાનુપ્રાસ, યમક વગેરે શબ્દાલંકારો પણ સ્થળે સ્થળે સાહિત્યના સૌન્દર્યમાં કારણભૂત બને છે. આ સર્વ કવિને કુદરતી રીતે જ આવી મળે છે. વળી પદ્યમાં ગેયતા તો હોય છે જ, અને આ ગેયતા લાવવાને માટે કવિને કંઈક અંશે પોતાની શક્તિનો વ્યય તો કરવો જ પડે છે. પદ્યમાં ગેયતા હોવાથી કવિ અસંખ્ય પદ્યને વૃત્ત અગર છંદનું સ્વરૂપ આપી સુંદરતર બનાવી શકે છે, અને તેને અમુક નિયમમાં રાખે છે.

પદ્ય અને પ્રતિભા :

કાવ્યતા કવિના હૃદયનું અને માનસનું ચિત્ર છે. કાવ્ય ગમે તે વસ્તુ ને વિષય લખને યોગ્ય હોય તોપણ કવિની પ્રતિભાશક્તિ પ્રદર્શિત કરવાને સમર્થ હોઈ શકે. મનુષ્યમાં કવિત્વશક્તિનો અંશ હોય છે, પણ જો તે શક્તિને સૃષ્ટિ-ગાન કુદરતાવલોકન આદિવડે નૈસર્ગિક રીતે કેળવવામાં

આવી હોય તો તે શક્તિ ખીલી ઉઠે છે, અને તે મનુષ્ય, જો કે કવિ ન હોય છતાં પણ સહૃદયી વાચક તો અવશ્ય અને જ. કવિની પ્રતિભા કાવ્યમાં સહૃદયી વાચકની દષ્ટિ આગળ તરવર્યાં કરે છે અને ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે કાવ્ય કરતાં કવિની પ્રતિભાશક્તિ જ વધારે અસરકારક નિપજે છે. જ્યારે કવિની પ્રતિભાશક્તિની સંપૂર્ણ પ્રભા વાચકને આંજી નાંખે છે ત્યારે વાચક કવિનાં કાવ્યોમાંથી સદૈશ ઘણી સારી રીતે ઝીંઝી શકવાને સમર્થ થાય છે.

ગદ્ય :

ગદ્ય પદ્ય કરતાં કેટલેક અંશે જૂદું છે. ગદ્યમાં સામાન્ય વિગતો અને સાધારણ લાગણીઓ ઉતારવામાં આવેલી હોય છે. ગદ્યસાહિત્ય મુખ્યત્વે વિવેચનાત્મક હોય છે, પરંતુ તે પદ્યના જેટલી અસર ઉપજાવી શકે એમ નિઃશંક કહી શકાય નહિ. ગદ્યસાહિત્યમાં વીરરસપૂર્ણ લખાણો લખવામાં આવે છે, તે સુંદર હોય છે, અસરકારક હોય છે, શૌર્યપૂર્ણ હોય છે; તેની કલ્પના તો કવિહૃદયની જ હોય છે. ગદ્ય દમ્ભેશાં વિચારપૂર્વક લખાયેલું હોય છે, અને તેમાં પદ્યની માફક કંઈ ખાસ નિયમો હોતા નથી; આ ખાસ કારણને લીધે ગદ્યમાં ભાંજગડ નથી હોતી. સીધું, સાદું, વિચારપૂર્ણ અને પદ્યના જેવા નિયમોથી મુક્ત તે ગદ્ય. પરંતુ ગદ્યને માટે પણ અમુક નિયમો તો યોજવામાં આવેલા જ છે.

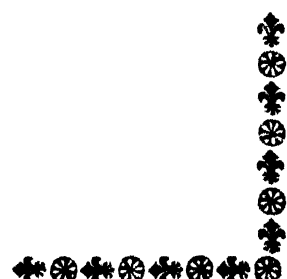
પદ્ય, ગદ્ય કરતાં જૂનું છે છતાં પણ ગદ્ય જેટલું ઉપયોગી છે તેટલું વ્યાવહારિક દાષ્ટ્યે જોતાં પદ્ય ઉપયોગી નથી જ. વળી વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં કંઈ પદ્યનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યાં ગદ્યની જેટલી કિંમત છે તેથી અધીરું પણ પદ્યની હશે કે કેમ

એ શંકાસ્પદ છે, તેમ છતાં પણ પદ્યમાં જેમ વીરસપૂર્ણ-
કરુણસપૂર્ણ સાહિત્ય છે તેમ ગદ્યમાં પણ છે જ. એટલે વ્યાવ-
હારિક દૃષ્ટિએ જ ગદ્યની કિંમત આંકવાની નથી, પરંતુ
સાહિત્યમાં ગદ્યનું સ્થાન તપાસવાથી જ ગદ્ય-સાહિત્યની ખરી
કિંમત થઈ શકે.

ગદ્ય-સાહિત્યમાં લોકવાર્તાઓ, દંતકથાઓ, દેશદેશના
ઇતિહાસો, નિઃખંધો વગેરે બહુ જાતનાં લખાણોનો સમા-
વેશ થાય છે: અને આ સર્વ ધ્યાનમાં લેતાં ગદ્યસાહિત્યની
પદ્ય સાહિત્ય જેટલી જ ઉપયોગિતા જણાઈ આવશે.

ભારતવર્ષનું અદ્ભુત કલાચાતુર્ય

પ્રત્યેક જાતિની કલા એની માનસિક ભાવના અને ધ્યેયનું પ્રતિબિંબ છે. કલાને જાતીય જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. “સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન” પુરુષની ગણના “સાક્ષાત પશુ”માં કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિક રીતે કલા માનવ સભ્યતાની ઉન્નતિની ઉચ્ચતમ સ્થિતિ છે; તથા એનાથી સર્વોચ્ચ માનવીય આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોની ખરી પરીક્ષા થઈ શકે છે.

ભારતીય સભ્યતા, આદર્શો કે અન્વેષણને માટે ભારતીય કલા-વસ્તુ, સ્થાપત્ય, અને ચિત્રકલા-ને આદર્શોનું અન્વેષણ આવશ્યક છે. પરંતુ એ જૂલું ન જોઈએ કે દરેક જાતિના આદર્શ ભિન્નભિન્ન હોય છે. દેશ, કાલ અને સાધારણ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લઈને વિભિન્ન જાતિઓની મનોવૃત્તિ પણ જુદી જુદી હોય છે. આવાં આવાં કારણોથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે જે જાતિની કલાના સિદ્ધાંતો સમજવા હોય તે જાતિની મનોવૃત્તિ પર પૂરું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આથી બધાય દેશોની કલાઓની તુલના એક ત્રાજવે કરવી ઇષ્ટ નથી.

ભારતીય સભ્યતાનું પ્રધાન લક્ષ આધ્યાત્મિક છે. એ અધ્યાત્મના વિષયની છાપ એના જીવનનાં સર્વ અંગોમાં દૃષ્ટિગત થાય છે; સાહિત્ય, સંગીત, કલા, વિજ્ઞાન આદિ સર્વ વિષયોમાં એ છાપ પડેલી છે. મિ. જેમ્સ ક્રિઝ્મસ તો વળી એટલે સુધી કહે છે, કે ભારતમાં ધર્મ એ જીવનનું

એક અંગ નથી ગણાતું, કિન્તુ એનું જીવન જ ધર્મમય છે— અર્થાત્ ભારતમાં કલા અને ધર્મમાં જોટલી અધિક પ્રીતિ રહી છે એટલી કદાચિત્ સૃષ્ટિના અન્ય દેશોમાં નહિ હોય. અન્ય દેશોમાં તો કલાનું ધ્યેય જીવનના પાર્થિવ આનંદની તૃપ્તિમાં જ સમાયલું છે. ત્યાં કલાની ગણના વિલાસની સામગ્રીમાં થાય છે, પરંતુ ભારતીય જીવન ધર્મમય રહ્યું છે. આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશથી જ ભારતમાં કલાનું અવલંબન કરવામાં આવે છે. ધર્મ એ કલાની ચાલક શક્તિ છે. દાખલા તરીકે અજંતાનાં ગુફામંદિરો તપાસો : ઇતિહાસજોને ખજર હશે કે એ મંદિરો લગભગ સાત-આઠસો વર્ષો સુધી ખરાબર રહ્યાં છે. એની રચનાનું મૂળ કારણ બુદ્ધદેવપ્રતિ લોકોની પ્રગાઠ ભક્તિ હતી. એની ચાલક શક્તિના પ્રભાવથી એ કાનિ કાર્ય માત્ર સોએક વર્ષમાં પૂર્ણ થઈ શક્યું હશે. એ મંદિર તૈયાર કરવામાં કેટલાયે ભક્તભિક્ષુઓએ સતત પ્રયાસ કર્યા હશે. તેઓએ તે કાર્ય કેવા ધર્મભાવથી કર્યું હશે એ વિચાર કરવા જોવી આવત છે. જરા તેઓનાં ઉત્કટ પરિશ્રમ, અજોય અધ્યયવાસ, અદ્ભુત ઉત્સાહ અને અનુપમ હસ્તલાઘવનું અનુમાન તો કરો! એ સર્વ તેમની અસીમ ભક્તિનું જ પરિપક્વ ફળ છે.

આ મંદિરોની સફળ કારીગરી જોઇને કેટલાયે લોક આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. વળી એ ગુફામંદિરોની અંદર જે સુંદર ચિત્રો આંકવામાં આવ્યાં છે, તે તો ઘણા જ પરિશ્રમ અને હસ્તકૌશલથી થયું હશે. આ સર્વ તૈયાર કરવામાં ચિત્રકારોને કેટલી કઠિનતા પડી હશે, એ વિચાર કરવાથી રપષ્ટ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે આ ગુફાઓને કલાની દષ્ટિથી

કાપી કરી એમાં ચિત્રો કાતરવાને માટે અદમ્ય અધ્યયવાસ, અથાગ પરિશ્રમ તથા સાહસ, અદ્ભુત હસ્તકૌશલ્ય અને અમૂતપૂર્વ ધાર્મિક ઉત્સાહની ખાસ આવશ્યકતા હતી. કેવળ પાર્શિવ વાંછા અને તિત્તેપણુની પ્રેરણાથી એવું ચમત્કારપૂર્ણ કાર્ય કદાપિ સમાપ્ત ન થઇ શકે. આ ઉપરાંત ગ્વાલિયરરાજ્યનો આગ, દક્ષિણમાં સીતાવનવાસનું ગુફામંદિર એ સર્વ પણુ એ જ પ્રકારનાં છે. આ દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય ચિત્રકલાની સંચાલિકા શક્તિ ભારતવાસીઓની આધ્યાત્મિક ભાવના જ છે.

ભારતીય કલામાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓની જે વિલક્ષણતા દૃશ્યમાન થાય છે, તેનો પાશ્ચાત્ય કળામાં સર્વથા અભાવ છે. અન્ય દેશીયકળા અધિકતર સામૂહિક પર્યાવેક્ષણ અને પ્રયાગને માટે હોય છે. યૂનાની મૂર્તિઓની સ્થાપના સાર્વજનિક સ્થાનોમાં થાય છે. એનું નિર્માણ પણુ સામૂહિક ઉપયોગના ઉદ્દેશથી થાય છે, પરંતુ ભારતીય કલા ભક્ત, મુમુક્ષુ અને ઉપાસકના ધ્યાનની અને શ્રદ્ધાની સામગ્રી છે; એમાં એકાન્તભાવ પ્રાધાન્યપદ ભોગવે છે.

ભારતીય કલાનું જ્યેષ્ઠ આધ્યાત્મિક હોવાથી એમાં બાહ્ય જગતના પ્રતિબિંબની ઝલક નથી હોતી, એનો પ્રધાન સંબંધ અન્તર્જગત સાથે છે. પાશ્ચાત્ય કલાને વ્યક્ત જગત સાથે અત્યધિક સંબંધ છે. કિન્તુ ભારતીય કલાનું ક્ષેત્ર અવ્યક્ત જગત છે. આમ કહેવાયી એમ નવો માનવાનું કે ભારતીય ચિત્રકાર અથવા મૂર્તિકાર વ્યક્ત અર્થાત્ બાહ્ય જગતના ચિત્રણથી અપરિચિત હતા: અજ્ઞતાનાં ચિત્રો હાવી-ગુફાની

મૂર્તિઓ આદિમાં સાધારણ જીવન સાથે સંબંધ રાખનાર અનેક સ્ત્રી-પુરુષો, પશુ-પક્ષીઓ, અને લતા-વૃક્ષાદિનાં ચિત્રો પણ વિદ્યમાન છે. આમ છતાં તેઓનું હૃદય આજ પ્રકૃતિઓને પ્રતિબિંબિત કરનાર દર્પણ રૂપ નહોતું. **સર્વ સર્વલિપ્ત** બ્રહ્મ એ તો તેઓનો ખાસ સિદ્ધાંત હતો, પરંતુ આજ સૃષ્ટિથી તેઓ કદાપિ ઉદાસીન રહેતા નથી.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી ભારતીય કલા પ્રધાનતઃ સાંકેતિક છે. સ્થાપત્ય, વસ્તુ, ચિત્રકલા, આલેખ્ય, સંગીત, નૃત્ય આદિ સર્વ કલાઓ આખ્યત્મિક આવશ્યકતાઓની પરિપૂર્તિને નિમિત્તે માનવામાં આવે છે. ભારતમાં “કલાને નિમિત્તે કલા” (Art for the sake of art) એ સિદ્ધાંત બહુ ભાગે માન્ય રાખવામાં આવ્યો નથી. ભારતવાસીઓ કલાને સ્વતંત્ર તથા અનિયંત્રિત રૂપ દેવા નહોતા ઇચ્છતા; તેઓ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલાને ભક્તિ તથા ઉપાસનાનું સાધન માનતા.

ભારતીય કલાને સંપૂર્ણ રીતે નહિ સમજી શકવાથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય કલાવિદો ભારતીય કળાને કળાના યોગ્ય સર્વ અર્થથી ઉતરતી સમજતા. તેઓ કહેતા કે ભારતમાં અસલી કલા તો જણાતી જ નથી. તેઓ ભારતીય ચિત્રવિદ્યાને શી રીતે જણી શકે ? એ નિન્દાથી ભારતીય કલાની નિંદા તો નથી જ થઈ; પરંતુ નિન્દા તો અવલોકનકારના એક-દેશીય અને સંકુચિત જ્ઞાનની જ થઈ! ભારતીય કલાને ‘બાલકની રમત’-Child’s play જેવી કહેવી એ કહેણ ઉપહાસ્યારૂપ છે. ભારતીય કલાને યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે ભારતીય ધર્મ અને દર્શનના સિદ્ધાન્તોનું

જ્ઞાન અત્યાવશ્યક છે. ભારતીય મનોવૃત્તિ અને ભાવનાઓ સમજ્યા વિના ભારતીય કલાનો સંપૂર્ણ આનંદ અનુભવવો એ અસંભવિત વાત છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો આદિમાં ધાર્મિક સંકેતિકતાનું પ્રાધાન્ય છે. ત્રિમૂર્તિ ક્ષીરશાયી ભગવાન કમલાસનસ્થ ચતુરાનન, ત્રિલોચન કેલાસવાસી શિવની કદપના આર્યોની કલાશીલ પ્રતિભાનું પરિણામ છે.

અજંતાનાં ચિત્રોથી ભારતીય કલાનો એક બીજો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. એ ચિત્રોમાં રંગોનો પ્રયોગ તો અવશ્ય કરવામાં આવ્યો જ છે; પરંતુ ભારતીય ચિત્રકારો ચિત્રમાં રંગમિશ્રણ કરવાનું કાર્ય ગૌણ માનતા હતા. તેઓનો ખરો આદર્શ પ્રદર્શન હતો અને તેથી જ કેવળ રેખાઓની સહાયતાથી પણ ચિત્રોમાં અજબ ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવતો. માત્ર હાથની આંગળીઓના હાવભાવ-પરથી હૃદયનો ભાવ વ્યક્ત કરવો એમ કુશળ ચિત્રકારોએ કરી બતાવ્યું છે, વર્તમાન અંગાળી શૈલીનાં ચિત્રકારનાં ચિત્રો પણ એ જ પદ્ધતિનાં જોવામાં આવે છે.

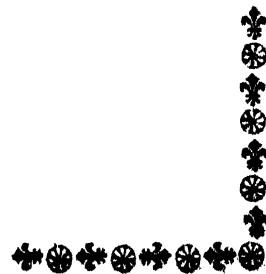
વળી ભારતીય ચિત્રોમાં એક વિશેષતા છે, ચિત્રકારોની દૃષ્ટિ કેટલે અંશે વ્યાપક તથા દૂરદર્શી હોય છે એ વાત જૂનાં ચિત્રો જોવાથી યથાર્થ રીતે સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુતઃ ભારતીય કલામાં બાહ્ય પ્રકૃતિનાં ચિત્રણને ગૌણ સ્થાન મળ્યું છે. ભારતીય કલાના સિદ્ધાન્તાનુસાર સૌન્દર્ય બાહ્ય જગતમાં ગણવામાં નથી આવતું; પરંતુ એનું આરોપણ આપણા અંતરાત્મા દ્વારા જ બાહ્ય જગતમાં થાય છે. આથી કરીને ભારતીય કલાનું શરીરશાસ્ત્ર, સાધારણ શરીરશાસ્ત્રથી સ્વતંત્ર છે. એ પાશ્વ દૃષ્ટિના સાધારણ નિયમોને વશ નથી, કિન્તુ એ તો

આધ્યાત્મિક જીવનની ભાવનાઓને સાંકેતિક રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. એ આધ્યાત્મિક જીવનની તૃપ્તિને માટે છે, વિશ્વાસિતા કે ઉદ્દીપન નિમિત્ત નથી. ભારતમાં કલાને અને ધાર્મિક જીવનને અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે; એટલે કલાની ઉન્નતિ ધાર્મિક જીવનની ઉન્નતિની સાથે જ થઈ શકે છે. આ વાત પ્રાચીન ઇતિહાસોએ બરાબર સિદ્ધ કરી છે અને ભવિષ્યમાં પણ એમ જ થશે.

■

ચિત્રકલા

કલાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોના સૌન્દર્યબોધથી થઈ. મનુષ્યમાં સૌન્દર્યબોધ સ્વાભાવિક છે. બાળક પણ સુંદર વસ્તુ જોઈ આકર્ષાય છે; પરંતુ સૌન્દર્ય શું છે, તે બતાવવું સહેલું નથી. વળી એ પણ ખરું છે કે એક જ વસ્તુ અમુક દૃષ્ટિએ ધણી સુંદર લાગે અને બીજાની દૃષ્ટિએ કુર્તસત લાગે. વ્યક્તિગત રૂચિ ન લાગે તો પણ જણાય છે કે અમુક પ્રદેશના લોકો જેને સુંદર કહે તે જ વસ્તુને બીજા પ્રદેશના લોકો સાધારણ માને. વળી કાળક્રમે પણ સૌન્દર્યમાં માનવદૃષ્ટિએ વિભિન્નતા લાગે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સૌન્દર્ય એ કાલ અને પરિસ્થિતિવડે મર્યાદિત છે; એનું કારણ એ જ છે કે સૌન્દર્ય એક માનસિક અવસ્થા છે, એ કોઈ વસ્તુમાં નથી, પરંતુ મનુષ્યના મનમાં જ છે.

એક વિદ્વાનનું કથન છે કે ધર્મ એ જ સર્વ લલિત કલાઓનું મૂળ છે. મનુષ્યે આજસુધી કલાઓમાં જે ઉન્નતિ કરી છે તે તેમના ધાર્મિક ભાવોની પ્રેરણાથી થઈ છે. હવે વિચારણીય પ્રશ્ન એ છે કે ધર્મની ઉદ્ભાવના સાથે સૌન્દર્યને શો સંબંધ છે? આ જાણવાથી સ્પષ્ટ થશે કે સૌન્દર્યની અનુભૂતિને માટે બિન્ન બિન્ન કલાઓની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, તથા એ કેવળ મનુષ્યોની એક ધાર્મિક અવસ્થા સૂચવે છે.

‘સત્યં શિવં સુન્દરમ્’ એ લોકાકિત પ્રસિદ્ધ છે. વળી

અંગ્રેજીમાં પણ કવિ કીટ્સની 'Truth is beauty' એ ઉક્તિ ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. જે અસત્ય છે તે સુંદર નથી: આ કેટલે અંશે સત્ય છે? સંસારમાં જે જે સત્ય છે તે તે સૌન્દર્યમય હોય છે? આથી ઉલટું, જે મિથ્યા હોય છે તે ઘણી વેળાએ વધુ સુંદર હોય છે. 'કુંગરા દૂરથી રળીઆ-મણા' અનુસાર જ્યાંસુધી પહોંડાનું સત્યરૂપ નથી જણાતું ત્યાંસુધી તે સુંદર અને રમણીય લાગે છે. પાસે જઈને તેનું યથાર્થ રૂપ જોઈએ છીએ કે તરત જ પૂર્વભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ કારણથી કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે સૌન્દર્ય કેવળ કાલ્પનિક છે-મિથ્યા છે.

મનને જે ગમ્યું તે સુંદર; અનંત સમુદ્રની નિલિમા, સંધ્યા-કાલની લાલિમા, અબ્રભેદી પર્વતોની શૃંગમાલા, આદિ જન્ય મનુષ્યને તે સુંદર લાગે છે, પરંતુ જ્યારે તેને સંસારના વૈભવથી વિરોક્ત હોય ત્યારે જ. મન પ્રકુલ્લ હોય ત્યારે મૂક પ્રકૃતિ પણ નિશ્ચલ શોભાયમાન લાગે છે, અંતે ભાવનામય લાગે છે.

કુદરત સત્યનું રૂપ મનાય છે. પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જે કંઈ ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે તે સત્ય કહેવાય છે. સાધારણ લોકો ઇન્દ્રિયથી અનુભૂત ન હોય તેવી વસ્તુઓને સત્ય કહેવાનું સાહસ કરી શકતા નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રકૃતિના અંત ઇન્દ્રિય-ગોચરોમા જ નથી હોતા. પોતાની સામે કેાઈ રોગિષ્ઠ મનુષ્યને જોઈ કેટલાક લોકો ઘૂણાથી મોં ફેરવે છે; પરંતુ કેટલાકના હૃદયમાં એવા મનુષ્ય જોઈ દયા ભાવનો સંચાર થાય છે, અને તેની સેવા કરવા પણ તત્પર થઈ જાય છે. દુષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી સાધારણ

મનુષ્યોના હૃદયમાં ધૂણા અને ભયના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ તો કવિતાનો એક પ્રધાન વિષય મનાયો છે.* ખિલતસમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરવું એ કલાની કુશળતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૌન્દર્ય વસ્તુગત નથી, પરંતુ કેવળ મનની અવસ્થા છે. કલા-કાવિદોનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોની માનસિક અવસ્થાને ઉન્નત કરવાનો છે, અને સર્વ ધર્મોનો પણ એવો જ ઉદ્દેશ છે.

અજન્તાની ગુફાઓ ભણી નજર કરો. સ્પેનની ઉત્તરમાં અટ્ટામીશ નામની પુરાણી ગુફાઓ છે. આ સ્થળોએ કેટલાયે રંગીન ચિત્ર આંકેલાં છે. વિદ્વાનોનો મત છે કે આ ચિત્રો હજારો વર્ષનાં જૂનાં છે. આ ચિત્રો આંકવા માટે તે વખતના મનુષ્યોએ આટલો બધો પરિશ્રમ શા માટે લીધો હશે? શું એ અંધશ્રદ્ધાનું અને અંધ વિશ્વાસનું પરિણામ હશે? સંભવ છે કે ચિત્રરચના મૂર્તિપૂજનની માફક ધાર્મિક વિશ્વાસનું પરિણામ હશે, અથવા લલિત કલાઓની રચનાથી જે આનંદ મળે છે તે મેળવવા ચિત્રાંકણ કરવામાં આવ્યું હશે. આ તો કલાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. વિશ્વ સાથે મનુષ્યનો સંબંધ, મનુષ્યને ભાસતું વિશ્વનું રૂપ, વિશ્વની આનંદપ્રદ સામગ્રીઓ, સુખદુઃખનો અનુભવ આદિ પ્રકાશિત કરવાની ચેષ્ટાઓ મનમાં ઉદ્ભવે છે. માનવજીવનની આ પ્રકારની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવા માટે કલાની સૃષ્ટિ હોય છે. જીવનના સંબંધમાં કલા-કાવિદની જેટલી અભિગત રહે છે-વિશ્વાસ રહે છે તે જ આપણાં ચિત્રોમાં પ્રગટ થાય છે.

*દા.૧ તા.:- 'Our Sweetest Songs are those that tell of saddest thoughts.'

અહીં ચીનની ચિત્રકલા વિષે કંઇક લખવું ઉચિત છે. ચીનની સભ્યતા ઘણી પ્રાચીન છે. પ્રાચીનકાલમાં પણ એના કલા-કોશલ્ય માટે એ વિખ્યાત હતું. ચીનની ચિત્રકલામાં એક જાતની વિશેષતા છે, અને એ વિશેષતા તે ચીનની ચિત્રકલાની જ સંપત્તિ છે.

યુરોપમાં લોકોની એ ધારણા થઇ ગઇ છે કે કલાનો જન્મ મનુષ્યની સ્વાભાવિક અનુકરણ પ્રવૃત્તિનું ફલ છે. પરંતુ આ ધારણા ભ્રમમુલક છે. એમાં સંદેહ નથી કે અનુકરણમાં પણ એક વિશેષ સુખ છે, પરંતુ જે સુખ સ્વતંત્ર કૃતિમાં છે તે અનુકરણ કરવામાં નથી, અને જે હોય તેની નકલ કરવાથી મનુષ્યને તૃપ્તિ થતી નથી, નકલ કરીને મનુષ્ય શોએ છે કે આ તો હતું જ, એમાં અમારું કર્તૃત્વ શું છે? અમારે તો જગતને અમારું સ્વતંત્ર અર્પવું છે.

ચિત્રોનો પ્રાણ આકૃતિ નથી, પરંતુ આકૃતિમાં ચિત્રનો પ્રાણ રહે છે. આકૃતિ એક ઉપાયમાત્ર છે, જે વડે ચિત્રકાર પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરે છે.

પાશ્ચાત્ય ચિત્રોમાં પૂર્ણતાની અને ચિત્રકારોની પ્રવૃત્તિ ખૂબ લાક્ષિત હોય છે. આ કારણથી ચિત્રની સર્વ બાબતો ચિત્રમાં જ ખતમ થઇ જાય છે; પરંતુ ચીની ચિત્રકારોમાં આ પ્રકારની પૂર્ણતાનો અનાદર છે. એ લોકોનું કથન છે કે જ્યાં પૂર્ણતા છે, ત્યાં અંત છે-મૃત્યુ છે. આથી ચીનનાં ચિત્રોમાં એટલી શૂન્યતા ભાસે છે. ચીનના ચિત્રકારોને વિશ્વની જીવન-શક્તિને મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં રફૂટ કરવાની આવશ્યકતા સમજાતી નથી, તેમણે ભગવાનની કલ્પના ગાંઠ

અથવા શક્તિરૂપમાં કરી છે. જીવનની અપરિવર્તનીય ગતિમાં હમેશાં નિયત પરિવર્તન થાય છે. આ પરિવર્તનને તેઓ ગ્રહણ કહે છે. ચીની ચિત્રોમાં આ દૃશ્ય વારંવાર આંકવામાં આવે છે: કોઈ કવિ જલપ્રપાતની શોભાનું વર્ણ- નીય અવલોકન કરતો હોય. આ દૃશ્ય તેઓને ઘણું પસંદ પડે છે. જલ-પ્રપાત જ જીવનનું સ્વરૂપ છે. એમાં વારંવાર પરિવર્તન થયા કરે છે; પરંતુ જોવાથી ખાતરી થતી નથી, કે જલધારામાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન થયું હશે. જે ગતિને શેષ નથી, જે અનંત અને શાશ્વત છે, તેમાં જ અંતર્ગત થઈને ચીનના લોકો પરમાનંદ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચીની દૃશ્યાંકણ કદાપર સ્વીડનના એક વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે સંમતિ આપી છે:—

જો એક જ શબ્દમાં કોઈ ચીનની દૃશ્યાંકણ કદાની વિશેષતા કહેવા માગે તો તે શબ્દ ‘અનંત ભાવના’ છે. ચીનનાં દૃશ્ય ચિત્રોમાં આવી ભાવનાનું ઝરણ વહે છે અને તેમાં સાંસારિક બંધનોની ઉન્મુક્તિ, કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ અને અન્તરાત્માની વિશ્વચિંતા સૂચિત થાય છે. ચીની ચિત્રોમાં પ્રકૃતિનું આલ્પ રૂપ અંકિત નથી. કિન્તુ અંતઃકરણ- પર તે દૃશ્યની જેવી છાપ પડે છે, તેની છાયા ચિત્રમાં આલેખવામાં આવે છે. એમાં વસ્તુ વિશેષનો ઉદ્દેશ આત્મામાં લીન થઈ જાય છે અને ફરી અંતર્જીવનમાં મુક્ત થઈને વિશેષ પ્રભાન્વિત થઈ કદાચે પ્રકટ થાય છે.

મેઘદૂત અને કાલિદાસ

કાવ્ય એ જ કવિનું જીવન છે. સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક, પ્રત્યેક કવિનો આત્મા પોતાના કાવ્યમાં નિવાસ કરે છે. કોઇપણ કવિનું વાસ્તવિક રૂપ જાણવું હોય તો તેનાં કાવ્યોનું અવલોકન કરવું, એ અત્યાવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી કવિના જીવનચરિત્ર સંબંધી પણ થોડુંક અવશ્ય જાણવાનું મળે છે. કવિના સુખ-દુઃખનો અનુભવ અને કવિની લાગણીઓ, એનાં કાવ્યો ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી ખરાબર માલુમ પડે છે.

મહાકવિ કાલિદાસ વિષે ઘણી ચર્ચા થઇ છે, પરંતુ હજી સુધી એ ચર્ચાને નિશ્ચિતરૂપ આપવામાં આવ્યું નથી. મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ એમના સ્થિતિકાળ સંબંધી ઘણો મતભેદ છે. કેટલાક એમને વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન માને છે, ત્યારે કેટલાક એમને રાજા ભોજના સભાકવિ તરીકે ઠરાવે છે. હજી એમની જન્મભૂમિનો પણ પત્તો લાગ્યો નથી; કોઇ માળવા કહે છે, તો કોઇ વર્ગી કાશ્મીર બતાવે છે. અસ્તુ. નીચે મેઘદૂતના જ આધારપર એમના જીવન વિષે કાંઇક ઝાંખી કરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કાલિદાસે ઘણાં નાટકો અને કાવ્યો રચ્યાં છે; પરંતુ એમનું જીવનવૃત્તાંત જાણવાને માટે તો 'મેઘદૂત' ઘણું જ ઉપયોગી થઇ શકે. મહાકાવ્ય અને નાટકમાં કવિનું કદ્દપના-ક્ષેત્ર સંકેતિત રહે છે અને કવિ પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારોને

તેમાં સારી રીતે અને સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકવાને સમર્થ નથી. એ જ કારણથી રઘુવંશ અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ કવિનું જીવનવૃત્ત શોધવા માટે નિરૂપયોગી મનાય છે. ‘મેઘદૂત’માં કવિની કદપના યથેચ્છ વિચરે છે, અને કવિના મનોવિકાર સંપૂર્ણપણે લક્ષિત થાય છે.

કલિદાસના સ્થિતિકાલ નિર્ણય કરવામાં કેટલાક વિદ્વાનોએ કવિના ગ્રંથોમાંથી ગુપ્તવંશના નરેશોનાં નામ ઉદ્ધૃત કરી એમ સિદ્ધ કરવાની એળટા કરી છે કે કલિદાસ ગુપ્તવંશીય રાજાઓના શાસનકાલમાં વિદ્યમાન હતા. મેઘ-હૃતમાં પણ એક એવો શ્લોક છે:—

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पभैष्यो कृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगंगा जलाद्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना
मत्यादित्यं हृतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥

કહેવાય છે કે આ શ્લોકમાં કવિએ શ્લેષવર્તે રક્તદ્યુમ્ની પ્રશંસા કરી છે. ઐતિહાસિક તથ્ય એમ છે કે કુમારદ્યુમ્ન એક વેળા વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો, ત્યારે યુવરાજ રક્તદ્યુમ્ને એના શત્રુઓના પરાભવ કરીને વંશગૌરવનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ વખતે એ માલવામાં વિદ્રોહદમન કરવા માટે ગયો હતો. કાલિદાસે ઉક્ત શ્લોકમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાલિદાસે શા ઉદ્દેશથી મેઘદૂતની રચના કરી છે ?

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहम्
यांचा मोघा वरमधिगुणे नाधमेलब्धकामा ॥

આ પંક્તિઓ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે કાલિદાસ
ન્યારે વિપત્તિસ્થામાં હશે ત્યારે આ પ્રમાણે લખ્યું હશે.
વળી આગળ કહે છે કે:—

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किम्पुनर्यस्तथोच्चैः ॥

અર્થાત્ જોણે પહેલાં કંઈ ઉપકાર કર્યો હોય તેના આવ્યાથી
નીચ પણ એનો આદર સત્કાર કરે છે, પછી જિંયાએનું તો
કહેવું જ શું?

મેઘદૂતમાંથી આવા ભાવવાળાં બીજાં પણ અવતરણો
આપી શકાય. આ અવતરણ સૂચવે છે કે કાલિદાસ કદાચ
વિપત્તિમાં આવી પડવાથી એમના કાંઈ પરિચિત રાજા પાસે
આશ્રય માટે ગયા હોય અને એની તુષ્ટિ માટે આ પ્રમાણે
રચના કરી હોય.

ઉપર એક શ્લોકમાં રકન્દગુપ્ત વિષે ઇસારો કરવામાં
આવ્યો છે. રકન્દગુપ્ત પણ વિક્રમાદિત્યના નામથી પ્રસિદ્ધ
હતા. જો ઉપર્યુક્ત અનુમાન યથાર્થ હોય તો એમ કહી
શકાય કે રકન્દગુપ્તને માટે પણ કાલિદાસે મેઘદૂતની રચના
કરી હોય. સંભવે છે કે નીચેનાં ચરણમાં સૂર્યદ્વારા પણ
એનાપર લક્ષ દેવાયું હોય:

दष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदशेषम्
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥

કાલિદાસ વિષે ઘણી કિંવદન્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપ-
રથી એમ માલુમ પડે છે કે કાલિદાસ પહેલાં મૂર્ખ હશે;

પાછળથી દેવીની આરાધના કરી એમણે અલૌકિક કવિત્વ-
શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હશે. મેઘદૂત એકલું જ પુરવાર કરી આપે
છે કે કાલિદાસ મહાન વિદ્વાન કવિ છે. ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રોમાં
પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા. સંગીત અને ચિત્રકલાનાં તત્ત્વો
જાણવા ઉપરાંત એવા કૃતિક સૌન્દર્ય માટે એમને ઘણો પ્રેમ
હતો. સ્ત્રીઓને સુવર્ણાલંકારોથી સન્નિજત કરવા કરતાં પુષ્પા-
લંકારોથી શણગારવા એ કાલિદાસને વધારે પસંદ હતું એમ
નીચેના શ્લોક ઉપરથી જાણાય છે:-

હસ્તેલીલાકમલમલકે બાલકુન્દાનુચિદમ્
નીતા લોઘ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનને શ્રીઃ।
ચૂડાપાશે નવકુરુલકં ચારુકર્ણે શિરીષમ્
સીમન્તેઽપિ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્ ।

કાલિદાસનું પ્રકૃતિનિરીક્ષણ પણ વિલક્ષણ છે. અમુક ઋતુમાં
કેવાં ફૂલ ખીલે છે, કેવાં પક્ષીઓ નજરે પડે છે, એ સર્વ
આખત કાલિદાસે સુંદર રીતે વર્ણવી છે. આવાં વર્ણનો
વડે અનુમાન કરી શકાય કે કાલિદાસનો આલ્યકાલ ગામમાં
જ વ્યતિત થયો હશે. એમણે ગ્રામીણ સ્ત્રીપુરુષોનું ઘણું
સરલ અને આમેદ્દારી શબ્દચિત્ર આલેખ્યું છે. સંભવ છે કે
એમની જન્મભૂમિ માળવા અગર એની આસપાસ એટલામાં
જ હશે.

આ ઉપરાંત કાલિદાસે મેઘદૂતમાં કેટલાયે દેશો, નગરો,
પર્વતો આદિનું વર્ણન કર્યું છે. ભારતવર્ષની તે સમયની
ભૌગોલિક સ્થિતિનું કાલિદાસને કેટલું સરસ જ્ઞાન હશે એ

તો આ વર્ણનો વાંચવાથી જ ખાત્રી થશે. એમનાં વર્ણનો એટલાં બધાં સુંદર અને વિશદ છે કે જાણે એમણે જાતે જોઈને જ આલેખ્યાં હોય એમ લાગે છે. સંભવિત છે કે આ માટે કદાચ એમને દેશપર્યાટન પણ કરવું પડ્યું હોય.

કાલિદાસને પોતાની કવિત્વશક્તિ માટે જરા પણ અભિમાન નહોતું. એ વિદ્વાનોની સંમતિનો આદર કરતા હતા. એમનું કથન છે કે: **અપરિતોષાદ્વિદુષાં ન સાધુ-મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્** એમને જીવનના પ્રારંભમાં અવશ્ય શંકા થઈ હશે કે લોકો કદાચિત્ એમની કૃતિને નવીન સમજીને સત્કારે નહિ. આ ભાવ એમણે **માલુવિકાગ્નિ-મિત્ર**માં વ્યક્ત કર્યો છે.

**પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્
ન ચાપિકાવ્યમ્ નવમિત્ય વદ્યમ્ ।
સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ ભજન્તે
મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેય વૃત્તિઃ**

અર્થાત્ પ્રાચીનતાથી પણ કોઈનો આદર થતો નથી, અને નવીનતાથી નિન્દા નથી થતી. વિદ્વાન પુરુષ પરીક્ષા કરીને જ સારું ગ્રહણ કરે છે. તોપણ મેઘદૂતના પાઠથી એમ માલુમ પડે છે કે કાલિદાસના કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી પણ હતા. એવા લોકોને માટે પણ એમણે લખ્યું છે કે:

**યે સંરમ્ભોત્પત્તનરભસાઃ સ્વાંગભંગાય તસ્મિન્
મુક્તાધ્વાનં સપદિશરભા લઘયેયુર્ભવન્તમ્ ।**

તાન્કુર્વીથાસ્તુમુલકરકા દૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્

કે વા નસ્યુઃ પરિભવપરં નિષ્ફલારમ્ભયન્તાઃ ॥

કાલિદાસને એમના નિન્દકોની જરા પણ પરવા નહોતી.
એમને પોતાની કવિત્વશક્તિ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.
તો પણ એમણે લખ્યું છે કે—

અન્તઃ સારં ધન તુલયિતું નાનિલઃશક્ષ્યતિ ત્વામ્
રિક્તઃ સર્વે ભવીત હિ લઘુઃ પૂર્ણતા ગૌરવાય ।

ફેટલાક વિદ્વાનોનું મત છે કે કાલિદાસ શિવમાર્ગી હતા.
આ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ, પરંતુ એટલું તો
સત્ય જ છે કે મેઘદૂત એમની અગાધ શિવભક્તિ પ્રકટ
કરે છે. વળી ફેટલાક લોકોની એમ પણ માન્યતા છે કે
કાલિદાસનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ નહોતું. આ માન્યતા બુદ્ધભરેલી
છે. મેઘદૂતમાં તે વખતના સમાજનું જેવું ચિત્ર આંકવામાં
આવ્યું છે તે ઉપરથી તો એમ બરાબર માલુમ પડે છે કે
તે સમયે લોકોમાં વિલાસિતા ખૂબ પ્રસરેલી હશે. વળી શરામ
અને અતિરિક્ત દુરાચારિણી સ્ત્રીઓનો પણ તે સમયે અભાવ
નહિ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ મેઘદૂતમાં યક્ષ અને
યક્ષપત્નીનો પવિત્ર પ્રેમ જે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે
તે ઉપરથી ‘કાલિદાસ દુશ્ચારિત્ર્ય હતા’ એ માન્યતામાં
વિશ્વાસ કરવો એ તદ્દન અનિષ્ટ છે.

સૂર્યાપાયે ન સ્વલુ કમલં પુણ્યતિ સ્વામિભિર્યામ્

એવું કથન દુશ્ચારિત્ર્ય કવિના હૃદયમાંથી નીકળવું તદ્દન

અસંભવિત છે. માટે એ શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી.
કાલિદાસને સુખમાં અને આનંદમાં રહેવું ઘણું પસંદ હતું.

नीचैर्गच्छत्युपरी च दक्षा चक्रनेमिक्रमेण

જણાવે છે કે કાલિદાસનો ઘણોખરો સમય સુખમાં જ
પસાર થયો હતો.*

મહાભારતના પુનઃલાલ જખરીનો આ વિષે એક લેખ,
તથા બીજા અન્ય વિગતો ઉપરથી ઉપરનો લેખ તૈયાર કરવામાં
આવ્યો છે—લેખક

૪૨

મહાકવિ ભાસ

મહાકવિ ભાસે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લગભગ વીસ સુંદર નાટકો ઉમેર્યા છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેમાંનાં સાત નાટકોનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી; છતાંય આપણને જે તેર નાટકો પાંડિત ગણ્યપતિ શાસ્ત્રીની અથાગ મહેનતને પરિણામે મળી શક્યાં છે, તેને માટે તો એ વિદ્વાન શાસ્ત્રીનો અને ત્રાવણ્ણ-કેાર સરકારનો આપણે આભાર માનવો જ રહ્યો. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ‘કિરણાવલિ’ એ કવિનું સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટકોમાં ‘કિરણાવલિ’ નથી એ ધણી જ દિલગીરીની વાત છે.

ભાસનાં નાટકો વાંચતાં સાધારણ રીતે વાચકને એ ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે કે ભાસનાં નાટકો ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા નાટ્યસાહિત્યના અમુક નિયમોથી મુક્ત છે; વસ્તુતઃ ભાસનાં નાટકો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યના નિયમાનુસાર જ લખાયેલાં હોય, એમ નિઃશંક ન કહી શકાય.

વસ્તુનિર્દેશ, પાત્રલેખન, દશ્યકાવ્યનો મુખ્ય રસ આદિનું ધ્યાનપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યા પછી કેટલાક લેખકોએ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યને દશ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે; પરંતુ આ પ્રકારનું પૃથક્કરણ ભાસના વખતમાં પ્રવર્તમાન નહોતું એમ માલુમ પડે છે. તે સમયમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો આધાર ધણો થોડો લેવામાં આવતો હતો એમ ભાસનાં નાટકોમાંથી કહી શકાય. એ દશ વિભાગોમાં ભાસનાં કેટલાંક-

જેમાં ચારથી એછા અંક છે તે-નાટકોનો કાષ્ઠપણ રીતે સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી. પંચરાત્રને સમવકાર વિભાગમાં અને મધ્યમવ્યાયોગને વ્યાયોગ વિભાગમાં મૂકતાં પણ બણી જ મુશ્કેલી નડે છે; પરંતુ દૂતવાક્ય, દૂત-ઘટોત્કચ કર્ણભાર અને ઉરુભંગ એ ચાર એકાંકી નાટકોને, એકાંકી નાટકોના પાંચ વિભાગમાંથી કયા વિભાગમાં મૂકવાં તે કહી શકાય તેમ નથી.

ભાસનાં નાટકોને જ પ્રમાણભૂત લઈને સમય નિર્ણય કરવાનો હોય તો એટલું તો તુરત કહેવામાં આવે કે ભાસની લેખનશૈલી લગભગ બેહજાર વર્ષ પૂર્વેની જણાય છે. ભાસની પછી થઈ ગએલા નાટ્યકારોએ વાપરેલા લાંબા સમાસોની વિવિધતા અને કૃત્રિમતા ભાસનાં નાટકોમાં જણાતી નથી. તદુપરાંત ભાસનાં નાટકોમાંથી પાણિનિના રચેલા વ્યાકરણ-શાસ્ત્રથી મુક્ત એવાં કેટલાંક રૂપો મળી આવે છે, અને આ એક સખળ પૂરાવો છે કે ભાસ પાણિનિના પહેલાં અગર તો પાણિનિના વખતમાં જ થઈ ગયા હશે. કવિ ભાસ પાણિનિના વખતમાં પણ થઈ ગયા હોય; કેમકે એ જ અર-સામાં પાણિનિનાં લખાણો-વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમો-જોષો તેટલા પ્રમાણમાં પ્રસાર પામ્યાં ન હોય એ સંભવિત છે.

ભાસનાં નાટકોમાંનાં પાત્રોનું વાતાવરણ તપાસતાં પણ એમ માલુમ પડે છે કે આયર્જાતિનો સુધારો અન્ય દેશીઓના સુધારાના સંસર્ગ વડે દ્વિપત નહોતો થયો તે સમયનું આ લખાણ છે. ભાસનાં પુરુષપાત્રોમાં શુદ્ધ આર્યત્વનું દર્શન થાય છે. આયર્જાતિ પોતાનું સ્વમાન અન્ય જાતિઓ સામે જળવતી એ ભાસનાં પુરુષપાત્રો

સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે. તદુપરાંત સાદાં અને નૈસર્ગિક દૃશ્યો-
પણુ આપણને સૂચવે છે કે આર્યત્વમાં કંઈક નવીનતા અને
શુદ્ધતા છે. સ્વપ્નવાસવદત્તામાં એક સંધ્યાનું તપોવન
આગળનું દોરેલું ચિત્ર જુઓ:—

અથવા પ્રતિમામાં જલસિંચિત 'આવતરનું' દૃશ્ય:

અગર તો અવિભારકમાં મધ્યરાત્રિનું આલેખન:

આ સર્વ તેની સખળ સાક્ષી પૂરે છે.

આ નાટકોનાં મૂલ-નિર્દેશ-ટુંકાણુમાં કહેલાં છે અને
તેમાંના ઘણાખરા તો પુરાણમાંથી અગર તો રામાયણમાંથી
કે મહાભારતમાંથી ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી
કવિને મહાભારત અને રામાયણપ્રતિ વધારે પક્ષપાત હોય
એમ લાગે છે. પ્રતિમા અને અભિષેક એ બન્નેનું વસ્તુ
રામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પંચરાત્ર, મધ્યમ
આયોગ, દ્વિતવાક્ય, દ્વિતષ્ટોતકંથ, કર્ણુભાર અને કિર-
ભંગ એ છ નાટકો પાંડવકૌરવ વિષયે છે. ખાલચરિતમાં
કંસના નાશ સુધીનાં કૃષ્ણના કાર્યોનો અહેવાલ છે.
પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તામાં ઉદયન-
વાસવદત્તા, ગાંધર્વલક્ષ્મી તેમને પડેલાં દુઃખો અને છેવટે
મળેલા સુખનું સુંદર રીતે જ્યાન કરવામાં કવિએ ઘણી જ
ખાહોશી ખતાવી છે. આ બન્ને નાટકોનું વસ્તુ એક જ છે,
અને એકને બીજામાં ઘણી સરસ રીતે ઓતપ્રોત કરી
દેવામાં આવ્યું છે, ચારૂદત્ત અને અવિભારક એ કવિનાં
સ્વકલ્પિત જ હોય એમ સંભવિત છે. જ્યાર કેટલાકો તેને
બૃહત્કથામાંના અમુક ભાગ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલાં માને છે.

આગળ વધતાં પહેલાં આપણે જાણવું જોઈએ કે ભાસ કેટલે અંશે પોતાના કાર્યની સફળતા માટે પૌરાણિક ગ્રંથોના આભારી છે. શું તેણે વાત્મીકિ અને વ્યાસને આધારે-પગલે-જ પોતાનાં નાટકો લખ્યાં છે? અથવા વસ્તુનિર્દેષ ખીજમાંથી મેળવી તેણે પોતાની જ કલ્પના-શક્તિનો અથવા કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ નથી કર્યો? આ બે મુખ્ય બાબતોનો સ્ફેટ કરવો જોઈએ. તેને માટે ટુંકા ટચ જવાબ તો કદાચ આ પ્રમાણે હોઈ શકે. તેની પ્રતિભાશક્તિ અભિષેક અને બાલચરિત સિવાય બધાં જ નાટકોમાં ઝગમગી ઉઠે છે.

પાંડવો હજી વનમાં હતા; છતાં દુર્યોધનની તેમને અર્ધા રાજ્યથી છૂટા પાડવાની પ્રતિજ્ઞા; કૌરવોની વિરાટ સાથેની લડાઈમાં અભિમન્યુનું ભળી જવું, વિરાટરાજની કચેરીમાં અભિમન્યુ ને પાંડુપુત્રોનું દ્રશ્ય—આ તો શું, પરંતુ આખાથે પંચરાત્ર નાટકને મહાભારતની વાર્તા સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી એમ કહેવામાં અસત્ય નથી. માત્ર બન્નેમાં પાત્રોનાં નામ જ એકસરખાં છે. મધ્યમવ્યાયોગ અને ઉદ્દભંગ વિષયે પણ એમ જ છે. મધ્યમવ્યાયોગમાંની લીમ અને ઘટોત્કચ વચ્ચેની ઝપાઝપી મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલી નથી, અને ઉદ્દભંગમાં ચિતરેલું દુર્યોધનનું ચારિત્ર્ય મહાભારતમાંના દુર્યોધન કરતાં ઘણું જ અંશે વિરૂદ્ધ છે. અહિં તેને એક શુદ્ધ આર્ય તરીકે આલેખવામાં આવ્યો છે, એક અભિમાની રાજા તરીકે તેણે ગમે તે દુરાચરણો કર્યાં હોય, પરંતુ એક પાપી તરીકે તો તેણે પોતાની ભૂલો માટે ઘણો જ પશ્ચાતાપ કર્યો હતો; આ શું

ઓહું પ્રશંસનીય છે ? રણભૂમિ ઉપર તેનો નાશ થતી વેળાએ પાંડવો તરફનો તેનો તિરસ્કાર નાશ પામે છે અને તે પોતાના વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી એમ જ ઇચ્છે છે કે પાંડવો કુરૂવંશને ખાતર પણ બચવા જોઈએ. તેના મિત્રોએ તેના ગુસ્સો વધારવાને કૃષ્ણની ઠગવિદ્યાનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું, છતાં પણ તે તો તેના પશ્ચાતાપમાં જ અડગ રહ્યો. એ પણ સુંદર કલ્પના છે. દ્રૌપદીની પવિત્રતા ઉપર નિર્લંબ હુમલાઓ, અભિમન્યુનું શરમ ભરેલી રીતે રચેલું મૃત્યુ-કારસ્તાન, પાંડવોનો દયાહીન વનવાસ—આ સર્વ બનાવો તેની આંખોમાં ઝળઝળાયાં આણે છે. આ સ્થળે ભાસની પ્રતિભાશક્તિ સંપૂર્ણ રીતે માલુમ પડે છે. મહાભારતમાં જે દુર્યોધનનું પાત્રાલેખન કરવામાં આવ્યું છે, તેના કરતાં ઘણી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ ભાસે પોતાનાં નાટકમાં દુર્યોધનને ચિતર્યો છે.

પ્રતિભામાં પણ આપણે ભાસને પોતાની જ શૈલીમાં જોઈએ છીએ. અયોધ્યાનગરીની બહાર ‘પ્રતિભાગૃહ’ની ઉત્પત્તિ, એ અતિ મોહક કલ્પના છે. અહીં આગળ ભરતને રાજા દશરથના મૃત્યુના સમાચાર મળે છે, વળી દશરથના શ્રાદ્ધને આગલે દિવસે શવણનું સંન્યાસી વેશમાં આવવું; રામચંદ્રજી અને શવણનું પિતૃશ્રાદ્ધ પરત્વે વિવેચન; પિતૃના બલિદાન તરીકે મારીચનું મુવર્ણમૃગના વેશમાં ત્યાં આગમન; સીતાના હરણની વાત સાંભળતાં ભરતની ચિંતા અને રામને મદદ કરવાની ઇચ્છા; દંડકાવનમાં સમગ્ર સૈન્ય સાથે કરેલી સંધી, અને દંડકારણ્યમાં રામનો પ્રથમ રાજ્યાભિષેક, અને કૈકેયીની ઇચ્છાઓ અયોધ્યામાં ખીજે

રાજ્યાભિષેક-આ સર્વ કલ્પનાઓ આખી વાર્તાના નાટકીય પ્રસંગોપર ઘણી સારી અસર કરે છે.

હવે ચારુદત્ત લખ્યો. આ નાટકમાં શુદ્રકના નાટકની પેઠે દસ અંકો નથી; પરંતુ એમાં તો માત્ર ચાર જ અંકો છે. હાલ જે ચારુદત્ત (મુદ્રાંકિત) પ્રસિદ્ધિમાં છે તે અપૂર્ણ હોય એમ ઘણાનું માનવું છે; કારણ કે આ નાટકમાં નાયિકાનો અને નાયકનો અંતમાં ભેટો થતો નથી; ચોથા અંકને અંતે નાયિકા પોતાના પ્રેમીની મૂર્તિને આલિંગવાનો નિશ્ચય કરે છે, એટલે ભાસ ચારુદત્તના વસ્તુનિર્દેશ માટે શુદ્રકનો આભારી હોય એ ખિના અસંભવિત લાગે છે. વળી મૃચ્છકટિકમાં રાજકીય પરિવર્તન વિષે જે પ્રવેશ આવે છે તે વિષે પણ ભાસના ચારુદત્તમાં જરાએ ઉલ્લેખ નથી.

ભાસનાં લગભગ અઢાં નાટકોમાં વીરરસ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એ ખતાવે છે કે આપણા પૂર્વજોમાં હાલની પ્રજા કરતાં વધારે પુરુષાર્થ હતો. રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં કયાં કારણોને લઈ આ પ્રમાણે આપણી કમભાગ્યે પડતી થઈ તે પ્રમાણસાદિત જણાવવા આ સ્થળ યોગ્ય નથી માટે તે વાત પડતી મૂકીશું. વધારામાં ભાસે શૃંગાર તેમ જ કરુણરસનો પણ સારો ઉપયોગ કર્યો છે. ઉરુભંગ એ એક ઘણું જ સુંદર કરુણરસ સંપૂર્ણ આલેખન છે, અને સંસ્કૃત કરુણ નાટકોમાં તે અગ્રસ્થાન પણ ભોગવી શકે એમ માનવું અસ્થાને નથી. હાલના લેખકો શૃંગાર જેટલો મર્યાદાહીન બનાવે છે તેવો ભાસનો શૃંગારરસ નહોતો. દાખલા તરીકે અવિમારકમાં કુરંગીતું વર્ણન જુઓ. અથવા, વિપ્રલંભ શૃંગારનો દાખલો પણ અવિમારકમાંથી જ મળશે.

એ વર્ણનો બહુ જ આકર્ષક છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

ભાસનાં દરેકદરેક પાત્ર વિષે વિગતવાર સૂચન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી; પણ એટલું તો ખરું જ છે કે સ્વપ્ન-વાસવદત્તામાં પદ્મમાવતીનું અને પ્રતિમામાં સીતાનું એ એ પાત્રો સ્ત્રીપાત્રોમાં તો બધાં સારાં છે. પંચરાત્ર અને ઉરુલંગમાં જે પ્રમાણે દુર્યોધનને ચિતર્યો છે, તે ઉપરથી તો એમ જ કહી શકાય કે પુરૂષપાત્રોમાં એ એક શ્રેષ્ઠપાત્ર છે. બાલવીરોમાં સુંદરમાં સુંદર પાત્ર પંચરાત્રમાંના અભિ-મન્યુનું છે...અત્રે આટલાં જ પાત્રોનું વિવેચન કર્યું એટલે એમ નથી જાણવાનું કે ભાસનાં બીજાં પાત્રો અરસિક છે. ભાસ એ મહાન નાટકકાર છે એ કોઈથી જૂઠું પાડી શકાય તેમ નથી. ભારતીય નાટકોમાં ભાસનાં નાટકોનું બધું ઉચ્ચ સ્થાન છે.

આપણા નાટ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં—આપણા કેટલાક મોટા નાટ્યકારોના અથોમાં ભાસની અસર જણાય છે, ગમે તે હો, તેઓએ ભાસમાંથી કંઈ અહણુ કર્યું, છતાં પણ તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ તો જળવાઈ રહ્યું છે. હવે આ બાબતનાં થોડાંક દષ્ટાંતો ટાંકી એને ઉચ્ચ મૂકીશું. અવિમારકમાં, ઉપરથી આવતા મેવનાદને સૃષ્ટિ કેવી લાગે છે તેનું ભાસે અજબ વર્ણન કર્યું છે.

જે વખતે દુષ્યન્ત હેમકૂટ પર્વતની ટોચ ઉપર સ્વર્ગમાંથી ઉતરે છે તે વખતનું મહાકવિ કાલિદાસના શાકું-ન્તલમાંનું વર્ણન આ સાથે સરખાવી જોવા જેવું છે.

એ બધાં વર્ણનોના ગુણોનું વિવેચન હવે વાચકની ઇચ્છા ઉપર રહેવા દઈ આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

સરવરિયાંના નિર્મળ જળમાં,
ફૂલવાડીનાં ફૂલ ને ફળમાં,
ઉજ્જવળ મારા હૃદયકમળમાં,
આત્મામૃત લાખ્યાં. *

~~~~~
* આ જ પુસ્તકમાંના 'પ્રેરણા' કાવ્યમાંથી

પ ઘ પાં ખ ડી

સુરબાલ

દ્રુતવિશાંખિત :

લલિત સાન્ધ્ય સુતેજ શમી જતું,
 નયન ભિંડું ગ્રીએ કંઠ લાળતું :
 ગગનતારક પંક્તિ અગાવીને—
 ઉર વિષે નવજ્યોત જગાવતું.
 પડી રહ્યો સરિતાતટ એક હું,
 સમજ ના પડો શું નજરે પડ્યું :
 કંઠક ઝાંખો થઇ સુર-આલની,
 ઘડોંકમાં હતી—ના હતી એ થઇ.
 x x x x

અનુષ્ટુપ :

મધુરં ઝરણું બહેતું : તીરે એક શિલા હતી;
 દેવઆલ તહીં ખેસી બેસી રમ્ય બગ્ગવતો.

માલિની :

કમલદલશુ ખેલે અંગુલિયો નયાવે,
 મધુર રવથી વાયુ ગૂઢ ગીતો સુણાવે;
 રસિક ઉર નીચોવી આત્મજ્યોતિ જગાવા,
 અનુપ રસ વધાવી વિશ્વ બાગે ઝુકાવે.

અનુષ્ટુપ :

વેણુનાદ, વિના માગ્યા વિશ્વ કાજે વહી રહે;
 નહિ શું સાંભળે કે એ વ્યર્થ સંદેશ આ જશે ?

પથપાંખરી

વંશસ્થ :

મદા ગવાતાં વિભુગીત વીરલાં,
ખુણેખુણેથી જનને જગાવવા;
અધિર લોકો નવ કાંઈ સુણતા,
સુયોગ્ય મીઠાં ગીત શેં વૃથા થતાં ?

અનુદૂપ :

પ્રભુ આદેશ દે નિત્યે-મૂલતા લોક-વિશ્વને;
કદાપિ સાંભળે ના તે : અંધ દૂપ વિષે પડે !

વંશસ્થ :

નિવૃત્તિ-પ્રેમી જન કેા દોઠો હતો,
ગણાય ગાંડો જગમાં વિમાસતો:
સદાય એ તો હીન ધ્યાનમાં થતો,
ખુણે પડેલો પણ ગાન ઝીલતો.

અનુદૂપ :

ગીતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને વિચારે; હર્ષમાં ડૂબી,
અસીના નાદનો ઘેલો સુરઆલ પદે ઢળ્યો.

તા. ૨૭ : ૬ : '૨૭

મંગળવાર

૨૪

ભક્તિ અને લક્ષ્મી

માલિની :

અનુપમ વનમાળાની વડી વિશ્વકુંજે,
ગીત નિજ પ્રભુતાનાં ભક્તિ ને લક્ષ્મી ગૂંજે;
સમુજ્જવલ દૈવજ્યોતિશાં, વસે એ ન પાસે,
ઉભય થકી વકું કો, લોકથી શું કળાશે ?

વસંતતિલકા :

ભક્તિ ઉરે ન ધડકે અણુમાત્ર ગર્વ,
ના શત્રુ કો, ત્યમ ન મિત્ર: સમાન સર્વ;
ભક્તિતણાં પૂજન કીધે અનેક દેવે,
સદ્ભાવથી વિરલ માનવી એહ સેવે.
લક્ષ્મી મહા મહાભરેલ દિગન્ત ગાજે,
પ્રેરી ભુંડા પડરિપું ધૂમતી સમાજે;
એ દેવીનું રૂપ મનોહર જોષ-જોષ,
ભૂસે જનો જીવનધર્મ વૃથા જ મોહી !

મંદાકાન્તા :

ભક્તિભાવે સહૃદય થતાં લક્ષ્મી ના રતેહ રહેતી,
વાંચ્છે ના એ સહજીવન, જે દૂર ને દૂર રહેતી;
સર્વાંગે એ મહાભર સદા ગંધ જેને ધણેરી,
ભક્તિને એ અવગણી, રવને નિત્ય માને વડેરી.

અનુપૂર :

ભક્તો લક્ષ્મીતણાં ના, ભક્તિને કદિ પામતા;
પીડાતા પ્રાણથી ત્હોએ, ખદારથી સુખ માણતા !

શિખરિણી :

ઘટાળી કુંજેમાં કુદરત-લૌકા પાથરો દોંધી,
મળ્યાં ભક્તિ-લક્ષ્મી અકળિત ઘડયે યોગ જ વિધિ;
નિહાળી ભક્તિને ચપળ ચપળા ગર્વથી કહે :
'તુંથી ભક્તિ ! હુંને અધિકતર માની જગ ગ્રહે.'

અનુદ્રૂપ :

ભક્તિની દાસીએ એવે, લક્ષ્મીનાં વચનો સુણી,
સુણાવ્યું : 'ભક્તિની દાસી થાવા વાર તહને ઘણી.'
સહું જાયે ન મહેણું એ, લક્ષ્મી લાલ ચપ્પ ગાંધ;
અને મેળે જ પોતાનાં ગુણગાન કરે તહિ:

વસંતતિલકા :

'હા ! હું જ છું જગત જીવનરૂપ દેવી,
થાતા સુખી જગજનો મુજને જ સેવી;
મહારા વિના જીવન નિષ્ફળ સર્વ લાગે,
-મહારી જ એક જગમાં જયવેણુ વાગે.'

અનુદ્રૂપ :

લક્ષ્મીનાં વેણુ સુણીને, ભક્તિ, ધૈર્ય ધરી હંદે;
ગાળવા તેહનો ગર્વ, મિષ્ટ વાણી થકી વહે:

સાદ્વિદીરિત :

"તહારું મૂલ હશે ભલે જગતમાં મહારું પ્રભુ પાસ છે,
મહારા 'ભક્ત' અને ગુણીજન રૂડા, તહારા સદા 'દાસ રે';
મહારા ભક્ત અનંત, અક્ષય અને સાચાં સુખો પામતા,
તહારા સેવક જેમતેમ જગમાં છાયા સુખો માણતા!"

અનુષ્ટુપ :

ભક્તિની ભાવના સુખી, લક્ષ્મી ગર્વથી ગાજતી:
‘વિશ્વના તાત વિષ્ણુની, પત્ની પ્રિય હું રાજતી!’
એવામાં આવતા વિષ્ણુ પિતા પાલક વિશ્વના;
પૂછ્યું-‘આજે મર્યાં બન્ને વિવાદે કયમ દ્વિસતાં?’
ન્યાય વાંચ્યું ભલાં ભક્તિ, ખૂટી વિષ્ણુતણે પદે;
‘પ્રભુતા પારખો બેની’ : વાણી વિવેકથી વદે.

વસંતતિલકા :

સંવાદનું રહસ્ય જાણી કથે કૃપાળુ:
‘છે પત્ની લક્ષ્મી મમ, ભક્તિ સ્વરૂપ મ્હારું:
લોભે ન સેવક કદિ પ્રિય ભક્તિકેરા,
તૃણા ધરે અધિક સેવક લક્ષ્મીચેલા.

અનુષ્ટુપ :

ભક્તિના ભક્તમાં ભાળી, લક્ષ્મીની પરવા નહિ;
ને દાસ લક્ષ્મીજના ચે, ભક્તિ વિષુ સુખી કહિં ?
ભક્તિબ્રષ્ટા ભવાખ્તિમાં મ્હારાથી ય સુદૂર છે!
ભક્તિની સેવપૂજમાં જન્મસિદ્ધિનું પુણ્ય છે.’

પ્રભુને પામવા ભક્તિ, ભક્તોને મન રહેલ છે;
દેવના દેવથી દૂર, લક્ષ્મી-દાસ વસેલ છે.

તા. ૨૬-૧૦-૨૪,

રવિવાર

સીતા અને મંદોદરી

વસંતતિલકા

મંદોદરી:—

સીતા ! સુભાગ્ય અમ દર્શન રહેજ દીધું,
પાદારવિંદથી પવિત્રિત ધામ કીધું;
છે રત્ન શોભતું સુયોગ્ય સુવર્ણ સંગે,
મંદ્રા કળો અસુરનાથનણી ઉમંગે.

કંપાવતી ભુવન લંકપતિની શક્તિ,
સંતુષ્ટ છે શિવ સ્વયં નિરખી સુભક્તિ;
તેજસ્વી, સર્વ સુર—ગર્વ—વિદારનાર—
છે મેઘનાદ સુત ધન્વન્તરી-હરાવનાર:

જેને નિહાળી સુરવર્ગની સુંદરીયે,
સ્વર્ગેય મૂલ્લિખત થતી અનુરાગ રંગે;
સીતા ! સ્વયં અસુરનાયક એ મહાંત,
યાચે તને પ્રણયથી વરવા તુરંત.

જેણે મહાંધ રિપુવંદ રણે હરાવ્યાં,
જેનાં ચરિત્ર બળનાં ભુવને ગવાયાં;
કંપે સમસ્ત જગ જે થકી દિન દિન,
એ વીર રાવણ અહા ! તુજ પ્રેમ-મીન !

સીતા ! સ્વયંહૃદયથી કર તું વિવેક !
ક્યાં રામ એ રખડતો તજી રાજ્ય ટેક !
ઉન્મત્ત મસ્ત કરિ કુંભ-વિદારનાર-
ક્યાં કેસરી અહહ ! ક્યાં વનનું શૃગાલ !

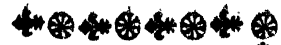
સીતા ! દુરાગ્રહ તજી કરી લે વિચાર.
જતાં અરે ! સમયને નહિ થાય વાર;
રહેજે મળ્યું નવલ યૌવન આ રૂપાળું,
લે ભોગવી જીવનનું ફળ તું રસાળું.

જાશે સરી લલિત યૌવનના ઉમંગો,
છે ધર્મ, કર્મ સહુ બુદ્ધિતણા તરંગો;
લે લ્હાવ દે જીવનને રસરાજ છોળે,
શાને વૃથા દુઃખ ધરી ઉર અશ્રુ ઢોળે ?

કંદર્પરૂપ અભિષેક ઉરે કરે છે,
મીઠી સુધાકર સુધા અધરે ઝરે છે;
જ્ઞાને વૃથા વિજનમાં પડી આમ બાલા !
શા આચરે નિજ મનોરથ છેક ઠાલા !

શી ઝંખના ઉર મહિ અવળી ઉથાપી !
સીતા ! ન રામ તુજને મળશે કદાપિ:
લે સાચવી સુખતણો મધુરો પ્રસંગ,
લે ભોગવી અસુરનાયક સંગ રંગ.

જે જે મળ્યું સુખ સખિ ! બસ એ જ સાચું,
બાકી બધું વિપદ તુલ્ય સદૈવ ઠાયું;

થાશે પછી સુખતણો સધળો વિચાર,
જ્યારે અલી ! જીવનના તુટશે ય તાર !

સીતા ! હવે ન કર તું પણ એક વાર,
લે સાધી સર્વ સુખનો સખિ ! સ્વર્ગસાર !
સૂકાય ના સરસ જ્યાં સુધી રૂપ-ક્યારી,
ધારી તું લે તુજ હરે શુભ શીખ મારી.

સીતા:—

મંદોદરી ! સુણી શિખામણુ નીચ તારી,
શ્વાથી થષ તુજ મતિ પણુ હા ! નડારી !
ઝેરી કરાલ કડવા વિષદૂપમાંથી—
મીઠી સુધા રસભરી સખિ ! હોય ક્યાંથી ?

આપી મને અવળ પંથતણી પ્રતીતિ,
છે દાખવી સહજ તે નિજવંશ રીતિ;
મંદોદરી ! મલિન કળ્મલ શૈલમાંથી—
ધારા સુ કુંકુમતણી ન વહે કદાપિ.

ધિક્કાર આમ વદતાં કડવી કથાને—
તૂટી પડી ન રસના સહતાં વ્યથાને; !
સંભારતાં મલિન કર્મ ન આગ લાગી,
કે વજ્ર કાં તવ શિરે ન પડ્યું અભાગી !

મંદોદરી ! જળ કરી વિષ પીવારવે,
ધિક્કાર ! છેક સતોને સતથી ચળાવે;

છે નાશ ચિહ્ન સબળું તુજ વંશકેરું,
પાપી પ્રયત્ન વિષ પાવક ખી જ બેરું !

મદોદરી ! સમય એ પણ આવવાનો-
વાવેલ ખીજ ફળશે-રસ ચાખવાનો,
દેવત્વને તજ દઈ સહુ માનવીઓ-
ત્યારે થશે જરૂર દુર્મદ દાનવીઓ.

મદોદરી ! પ્રથમ યૌવનના ઉમંગો,
કામી હોરે ઉછળશે મદના તરંગો;
તૂટી જશે કુસુમસાચકથી ય વક્ષ,
છૂટી જશે પરમ જીવનનું ય લક્ષ.

આત્મા અનંત અજ આદિ વિહીન તત્ત્વ,
ના દેહમાં કદિ કરે મનથી મમત્ત્વઃ
આ તો બધું અરર ! કેવળ ધૂમ્રગોટો,
મદોદરી ! મરણ-જીવન-પ્રશ્ન ખોટો.

મદોદરી ! તુજ મતિ અવળી ચળી છે,
ના કોઈ આર્યરમણી તુજને મળી છે;
એ જ્યોતિમાં વિષય વૈભવ સંપદા શું-
મદોદરી ! તૃણસમું જગ ભરમ થાતું !

સાવિત્રી પુણ્યસરિતા, દમયંતી દેવી,
શ્રી પાર્વતી પરમ મંગળ જ્યોતિ એવી;
ત્રૈલોક્યનું વિમળ ભૂષણ શું વિચિત્ર !
છે સૂર્યવંશ ગુરૂની ગૃહિણી પવિત્ર.

મંદોદરી ! અરર ! આ જગનું પ્રભાત;
મધ્યાહ્નમાં મળ્યું શી પડનારી ભાત !
શે દાનવી મનુજને સુખ શાન્તિ દેશે ?
શે માનવી સુખચક્રી સખિ ! ઉંધ લેશે !

મંદોદરી ! હજી નથી રઘુરાજ જોયા,
તેથી જ તેં અવગણી પ્રભુને વગોવ્યા;
જોયા નથી અનુજ લક્ષ્મણ વીર, ખાઇ !
તેથી કરી પતિ અને સુતની ખડાઇ.

શી શક્તિ તેં સખિ ! કરી છળ ફાવવામાં ?
એકાંતમાં કપટથી હરી લાવવામાં !
એ પાપનું ફળ તને મળશે જરૂર,
લેદાઇ ગાત્ર રણમાં પડશે જરૂર.

મંદોદરી ! વિષયલંપટ નાથ સંગે;
દુર્ભાગ્ય તારું નિરમ્બું વિધિએ કુરંગે;
મીઠી મૃદુ કમલ કામલ મહી માળ-
કંઠે ધરી અરર ! કુકુરને કરાળ !

મંદોદરી ! ગૃહ જઈ સમજાવ્ય નાથ,
નાખે ન પાવક મહિં ફરી આમ હાથ;
છે છેક ટેક મુજ-રાવણ-નાશ થાશે,
કિંવા અહિં રઘુપતિ વિશ્વ પ્રાણ જાશે.

મંદોદરી:-

‘સીતા ! સતી ! રઘુપતિ તુજ નાથ ધન્ય !
જેને મળી તુજ સમી ગૃહિણી અનન્ય;
તારાં ચરિત્ર જગમાં મધુરાં ગવાશે,
પાપી જનો પણ ભવાંયુષિ પાર જશે.

બહેની ! નથી ઉરમહિં અભિરૂચિ મારી—
કે ભોળવી કુપથમાં લઉં અન્ય નારી;
બહેની ! પ્રભુ ઉર તણો મુજ સાક્ષી: હા, હા !
એવું વદી જ રડતી દક્ષશિષ્ય-દારા.

તા. ૨૪—૪—૨૫

બુધવાર

ગિરિરાજને

શિખરિણી

પણે પેલો ઉભો, ધન ગગનમાં શીર્ષ ઢળતો,
હમેશાં નિશ્ચિતે, દિશદિશતણાં ગીત બણતો;
મહા ઉદ્ધાસે એ, સકળ જગમાં નિર્ભય રહી,
સદા સત્કારે છે, તરૂં તરૂંએને ઉર ચઢી.

રમાડે ખોળામાં, વિવિધ પશુ પક્ષી હરખથી,
રમે, નાચે, ફૂટે, મુજ હૃદય વાતસલ્ય નિરખી;
જગાવે ખલ્લાડો, કિલકિલ કરી કાચલ સદા,
મયૂરો નાચે : દે, પ્રણય સુખનાં પાન રસદા.

સુણી'તા મેં વાતો 'ગિરિવર મહી' યોગિ તપતા,
વસે છે આત્માઓ, અજબ ! જન કલ્યાણ રચતા :'
ફળી આશા શ્રદ્ધા, પરમ મુનીનાં દર્શન થયાં,
અમોહાં બે બિન્દુ, સ્થિર નયનમાંથી સરી ગયાં !

ફળો મીઠાં પાક્યાં, પથિક જન બે કોષ મળતાં—
નિમંત્રી દર્શાવે, નિજ ઉપરને હોય ફળતાં :
સ્મરે છે સ્વપ્નામાં, પ્રકૃતિકવિ કો ભવ્ય કવિતા,
પરંતુ સ્થાપી તેં, તુજ હૃદય જીવંત પ્રતિભા.

તા. ૨૪-૧૨-'૨૭

શનિવાર

ઝરણુ

ઈદ્રિવળ

ગિરિમહિંથી ઝરણું ઝરે છે,
આનંદહૃદયે વહતું વહે છે:
દેખાડતું તે રચના અગમ્ય,
ને યાદ આપે પ્રભુતાની રમ્ય.

ઉષા ઉગેથી બહુ તેજ ઉગે-
ને વહેણ લાગે મધુરા સુરાગે;
ભયું સદા વહેણ અમીઘકરી તે,
કલ્યાણકારી સુપ્રભોદ અર્પે.

થાક્યા વિના એ વહતું સદાયે,
ભયું-સદા વહેતું તથાપિ થાયે;
એ શાન્તિથી નૃત્ય કરી વહેતું,
ને ભાસતું ખેલતું બાલ જોવું.

સંતોષ આપે ઉરમાં બધાને,
વહાણું જ લાગે ઝરણું સદા તે;
હૈયે ન આનંદ સમાય તેને,
આત્મા વિષે ચેતન દે જીવેને.

તા. ૧૭-૪-૨૫

શુક્રવાર

૬૫

૭૫

મેઘ

વસંતતિલકા :

ગંભીર વ્યોમપટમાં મદશોર ગાજી-
આપાઠ માસ નિરખી ધન થાય રાજી;
ધોરમ્મ, તમ ધરતી ઉપરે છવાયો,
-ને વાયુ દક્ષિણ તણો દશ દિશ વાયા.
રૂંધાઇને પ્રકૃતિ ગર્ભ તણે ધખારે !
શું મેઘ એ જીવન ફેરે સુભાગ્ય ધારે ?
લીલી ધરે લલિત સાડી ધરા ઉમંગે,
જા મેઘ ! જીવનસખી રમશે તુ સંગે !
પૃથ્વીતણો શું વિરહાનલ હોલવીને,
ખેંચી લીધો ગરમ આફ ધરી પ્રીતિ તે !
બહેતી દિસે સુભગ સૃષ્ટિ શું પ્રેમ પૂરે !
બહેતાં અમીઝરણુ જીવન-હિરકરે !
પાણીભર્યાં પૂરવડે નદીઓ સુહાતી,
આનંદ છાળ ઉછળાવતી, ખોલ દેતી-
-સૂકાયલાં જીવનનાં ઝરણાં ઉઝાળી,
બહેજે પ્રકૃતિ થઇ જિંદગીને ઉન્મળી.
શોષ્યું સમુદ્ર જલ ઉજ્યુ ઋતુ વિષે, જે
દેવું પતાવો દસતાં વિખરાય છે તે;
કર્તવ્ય પૂર્ણ કરીને નિશ માર્ગ લેતો,
કર્તવ્યબ્રષ્ટ ન થવા શુભ શીખ દેતો.

તા. ૮-૧૧-૨૬

સોમવાર

મહાસાગર

(મિશ્ર હરિગીત)

જે મેઘ વૃષ્ટિ લાવતો,

આ સૃષ્ટિને છલકાવતો;

સુખ આપતો,

દુઃખ કાપતો,

એ સૌ પ્રતાપ સમુદ્રનો-

જળ સોશિ લે ગરમી સમે જે મેઘ, તે

છાંટી દહને શીત કરનો સૃષ્ટિને;

પરમાર્થી જીવન ગાળતો, ના લાભ તેમાં પામતો,

તોય તે પરમાર્થી થઇને મોજ તેમાં માનતો.

અમ્બોધિ ! તહારા ઉદરે,

અગણિત રત્ન ભર્યાં ખરે !

અષ્ટે સિદ્ધિ

તે નવનિધિ-

ભર નાવ કંઈ તુજપર તરે:

દેવાસુરે મન્યન કર્યું તું એકદા,

તે રત્ન તેં સુરલોકને દીધાં તદા :

ગંભીર રત્નાકર ! મને તુજ એક રત્નની ઝંખના-

ઉજળવળ કરે જે આત્મને: આલલાપ પુરજે રંકના.

તા. ૮ : ૧ : ૨૫

ગુરુવાર

સંધ્યા

ડૂબે સૂરજ દરિયાપાર,
 અપી આશાનો ઉપહાર;
 સંધ્યાની સોનેરી પાંખો, સાહેલડી !
 લાલ, ગુલાબી, બૂરો પીળો,
 રંગ અનુપમ સાર:—ડૂબે
 પશુ પક્ષી સૌ ભેગાં મળતાં,
 પરિશ્રમી લોકો પાછાં વળતાં,
 સંધ્યાએ થાય દિન ઝાંખો, સાહેલડી
 મનહર વાયુ વાતો શીળો,
 ત્યાગી પ્રવૃત્તિ—વિહાર:—ડૂબે
 ગોધણ ધાસ વગોળતાં,
 ધંટલી રૂઠી રણકાવતાં;
 સંધ્યાએ પુરમાં સોંપ્યાં, સાહેલડી !
 બંસી વાતા બાળ ગોવાળો,
 પ્રભુચરણે છોડી નિજ ભાર :—ડૂબે
 દેવદર્શને પુરજન ધાય,
 મદિર મંગલ ગીત ગવાય;
 સંધ્યાએ અંધારાં અર્પ્યાં, સાહેલડી !
 અંધારે તારક ઉજામળો,
 દેખાડે દેવોનાં દાર :
 દૈવી પાતો કંઈ પ્રેરણા રસાળ—ડૂબે

તા. ૨૬-૨-'૨૮

રવિવાર

ચન્દ્રિકા

સ્તવિહાંખિત:

ધવલ શાન્ત દિસે રૂડી ચન્દ્રિકા,
 વિમળ એ સુખદાયી વિલાસિકા;
 અમીરસે હલકાવતી સૃષ્ટિને,
 ઉર વિષે સુખ દે ભરી સર્વને.
 પ્રિય જનો પૂજતા અતિ પ્રેમથી,
 અતિથિ એ ગણતા ખડુ હેતથી:
 જીવનનું સુખ છે બાણ એહમાં,
 નિરસ જીવન ભાસતું એ વિના.
 કુદરતી દિસતી તહિં શુદ્ધતા,
 પ્રકટ ત્યાં થતી વિશ્વની ભવ્યતા;
 મધુર શાન્ત ખરેખર ચન્દ્રિકા,
 ધવલ એ કરજો ઉર સર્વનાં.

તા. ૨૬-૭-૨૫

રવિવાર

મધ્યરાત્રિએ

નભમંડળમાં મેઘરાજ કરતા સારંદ વિહાર,
 ચપળા નિજ સુકોમળ કરે રચતી એનો શૃંગાર.
 એના ક્ષણિક હાસ્યથી આલોકીત બનતો સંસાર,
 એ સૌ દેખી હૃદયમાં થતો, હા ! ક્યમ હાહાકાર !
 સ્મરણ થાય છે એ નેત્રોનું જે છે આવાં ધોર,
 એમાં પણ કીડા આચરતી ચંચળ જ્યોતિ ચક્રાર.
 શી રીત વર્ણવું રૂપ અનુપમ સૌ શોભાનું નૂર,
 યશે દર્શન કરી શું એનું થયે વિધાતા કૂર !
 નિદ્રા નહિ અતીવ હતું સુખ-સુખની હવે શી રાહ ?
 નિર્મળ બહેતો નયનોમાંથી અવિરલ અશ્રુપ્રવાહ ?
 યશે અન્ત નિશ્ચાનો-રાવ કરી દેશ તમનો નાશ,
 પલ્લુશું મુજ હૃદયના તિમિરમાં ઝગમગશે પ્રભા પ્રકાશ ?
 શી રીત બૂલું એ ચિત્ર તો દેખું વારંવાર,
 નષ્ટ થયું સર્વસ્વ, શાન્તિનો થયો હાય ! સંહાર.
 હે વિધિ ! એ સૌન્દર્યમૂર્તિ હું પામું કયે પ્રકાર ?
 એના વિના સૂકી મારી આ જિંદગી નિરસાર.

તા. ૧૩-૧૦-૨૭

ગુરુવાર

પ્રેમ

તોટક:

પ્રભુના પદથી ઝરતું ઝરણું,
મધુરું દિસતું રૂડું પ્રેમતણું:
જગમાં જડ ને વળી ચેતનમાં-
પથરાયલું છે સધળાં સ્થળમાં.

જ્યમ વારિ વહે સરિતાની મહિં,
ત્યમ પ્રેમ વહે જનના ઉરથી;
જ્યમ માગરમાં સરિતા મળતી,
ત્યમ પ્રેમગતિ પ્રભુશુ ઢળતી.

નહિ પ્રેમ, શું હોત કશું જગમાં ?
પૃથિવિ લય પામી જતે ક્ષણમાં;
પણ પ્રેમવડે જગખંધન છે,
નહિ પ્રેમવિના કન્ય જીવન છે.

સુખ પ્રેમીજ દે-દુઃખ પ્રેમીજ દે:
પણ લાગણી એકની એક રહે:
પ્રણયી જનની યદિ જોડ હશે-
સુખદુઃખ સહે દિલ ઐક્ય-રસે.

પદ્યપાંખડી

જગ-રંગભૂમિપર બાળકડાં,
દિસતાં રમતાં-હરતાં-ફરતાં:
સહુને મુખ દેખી સુહાસ્ય સ્પુરે,
તહીં પ્રેમ પ્રતીત થતોજ ઉરે.

કંઈ બધુજનો વિખુટા પડતા,
દિલમાં બળતા દુઃખ સાંભળતાં,
મળવા દિલડાં તલસે બહુ ઐ,
સુચવે નિજ સ્નેહ અલૌકિક ઐ.

અરવિંદ ખીલે સરમાંહિ પહોણે,
તેજલ રવિરાજતણાં કિરણો:
ત્યમ સુર્યમુખીય પ્રપુલ્લ દિસે,
સુચવે-જડમાં પણ પ્રેમ વસે !

કંઈ પ્રેમ વિના કદિ ના બનશે,
મધુમિષ્ટ અલૌકિક સાધક એ !
જગ પ્રેમવડે પરિપૂર્ણ બની,
પ્રભુ દાર ખુલે પ્રણયી જનથી.

તા. ૧૩-૧-૨૫

મંગળવાર

દર્શનાતુર

(આશાવશી-ત્રિતાલ)

ધુંધટ ખોલ, રસિક અલખેલી !
 મુખકું તારે જોવા દે. (ધ્રુવ)
 વદન-કમળપર વાદળ છાયું
 વાદળદળ વિખરાવા દે: ધુંધટ૦
 નિરખે નયનો આતુર તરસ્યાં,
 નયન-તરસ છિપાવા દે: ધુંધટ૦
 રસિકા ! રસપિપાસુ, ટવળે,
 રસઝરણીં સ્થિર વહેવા દે: ધુંધટ૦
 અંધકારનાં પડળ વિદારી
 'પ્રેમલ જ્યોત' ઉઘડવા દે: ધુંધટ૦
 વસંતનાં સખિ ! બહાણીં વાયાં,
 મીટ એક મંડાવા દે: ધુંધટ૦
 પ્રેમ-ભક્તિના પ્રણયમંદિરે,
 દગભર દર્શન થાવા દે: ધુંધટ૦

તા. ૨૪ : ૨ : ૨૮

શુક્રવાર

ઉરમંડળ

(ગરબી—સોરઠ)

નિર્મળ ભાસે છે ઉરમંડળ સ્નેહાગારમાં રે !

સંપે હારમાં રે !-નિં

આનંદધેલાં નયનો નાચે, પ્રણયામૃતનું પાન જ યાચે;
દૈડાં હેલે ચઢતાં નવરસધારમાં રે: સંપે હારમાં રે !-નિં

કાલક્રમે નવજ્યોતિ પામે, તિમિર દૂર કરવા વિરામે;
ઐક્ય થતાં હૈયાં સ્નેહે પળવારમાં રે: સંપે હારમાં રે !-નિં

મિથ્યા ભયને છોડી દીધા, પ્રેમ-ભક્તિના સુમાર્ગ લીધા,
સ્નેહ-સુધા વરસાવીને ઉચ્ચારમાં રે ! સંપે હારમાં રે !-નિં

પૂર્ણાનંદે પ્રકૃષ્ણ ભાસે, ઉછળે ઉર ઊંડા ઉદ્ધાસે;
એવા દેહ જૂડે તરતાં સંસારમાં રે ! સંપે હારમાં રે !-નિં

આલ્સ-ભાવની પુનિતતાની, આનંદી કેલિ પીછાની:-
ઉરની સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ રે'જો વિસ્તારમાં રે: સંપે હારમાં રે !-નિં

અધીનતામાં કંઈ ઝુકેલાં, અમ્તાની પશુ વહાલવાળાં;
રે'જો અખંડ સદા એ સુખસારમાં રે ! સંપે હારમાં રે !-નિં

કૃતસ થાશે સર્વે હૈયાં, કૃતાર્થ કરશે ભારતમૈયા;
અંતર સર્વે મળતાં જ્ય જ્યકારમાં રે ! સંપે હારમાં રે !

નિર્મળ સોહાતાં ઉરમંડળ સ્નેહાગારમાં રે !

તા. ૮-૩-૨૬

સોમવાર

હૃદયવેણુ

શાલિની; મન્દા; અગધરા :

જીવાત્માની સ્નેહની દિવ્ય બંસી,
ધીરે છેડી હર્ષદા સ્વર્ગઅંશી;
એ વેણુની ક્ષણભર ઉરે જગતી ભાવનાઓ,
એતાવી દે તરંગે ઝળઝળિત થતા ઉરના દીવડાઓ.

ધીરે ધીરે સુર પૂરાય ત્યારે;
ભર્મિ પેઠે ઉર દોડે કિનારે.
જૂની આંખે નિરખી જગતે ઉચ્ચ સંદેશ આપે,
સૂકાં હૈયાં ભિંજવી પ્રણયરસવડે વિશ્વના ભેદ કાપે.

ગૂંથે છે એ વિશ્વને સ્નેહતંત્રે,
મીઠી મીઠી માધુરીને નિમંત્રે;
સ્વાકારીને શ્રમ જીવનના એ કરે મુક્ત દુઃખા,
મીઠી હૃદયે નિહાળી મધુરરસ ભરતી અર્પતાં સ્નેહસૂઝા.

હૈયે હૈયે ભક્તિ વ્યાપી રહે છે,
પ્રીતિભીનાં ચક્ષુઓ સ્નેહ ધમ્મજે;
એવા એવા ઉર જગવતા કાઢતી સુર વેણુ,
સીંચે સૌન્દર્ય ભર્યું-હૃદય પટ વિષે-સ્નેહસંગીત ઝીણું.

તા ૨૨ : ૨ : ૨૬

સોમવાર

ગેબના પડઘા

સારંગ:

પ્રચંડ આત્મના પડછંદ ! ગગન ભેદી આવ આંહા,
ગગન ભેદી આવ આંહા,
ગહન ભેદી આવ આંહા;
પ્રચંડ આત્મના પડછંદ ! ગગન ભેદી આવ આંહા.

હૃદયકમળ ખીલ્યું ન્યાંય,
બ્રહ્મ-ભર ગુંજ થાય,
પ્રણયપૂર્ણ વાયુ વાય,
સુમધુર ગાય,
સાંય:

પ્રચંડ આત્મના પડછંદ ! ગગન ભેદી આવ આંહા.
પ્રણય આત્મ હો રસવંત ! હૃદય ભેદી દર્શ પાવ,
હૃદય ભેદી દર્શ પાવ,
રસિક ભેદી દર્શ પાવ:
પ્રણય આત્મ હો રસવંત ! હૃદય ભેદી દર્શ પાવ.

હૃદય—હૃદયશુ ખીલાવ,
ઉરે પ્રણય—ખીજ વાવ,
ધન્ય જીવનને બનાવ,
રસ રેલાવ,
આવ:

પ્રણય આત્મ હો રસવંત ! રસિક ભેદી દર્શ પાવ.
તા ૨૫-૧૨-'૨૫
શુક્રવાર

સૂની મઢૂલી મારી

લાગી કટાર કારી,
કાતિલ વિષ વાળી;
આલમ જણાય ખારી,
સૂની મઢૂલી મારી !

તારી કરી પ્રતિજ્ઞા, જ્યોતિ ગષ્ટ યુગાષ્ટ
સાધીશ એકનિષ્ઠા; નયને સુઝે ન કાંઈ;
ગષ્ટ મુજ તે ખુમારી- ધનધોર અંધકારી-
સૂની મઢૂલી મારી ! સૂની મઢૂલી મારી !

વસન્ત ! તું વિલાસી
દિશા દશે વિકાસી;
ઉર—વાડીમાં ઉદાસી !
સૂની મઢૂલી મારી !

જહાલા વિનાની વીલી, ઓ, ક્રોધ છો ? અતાવો !
આ ચન્દ્રિકા શી ખીલી ! પ્રભુપતિ ! ના સતાવો;
સોઘાય આશ-વારિ, ના, ના; ન હું વિહારી-
સૂની મઢૂલી મારી ! સૂની મઢૂલી મારી !

કરે ઉગ્ર હું સમાધિ,
પછી પામતાં પ્રસાદી;
દઉં તેજે શણગારી,
સૂની મઢૂલી મારી.

તા ૧૫ : ૫ : ૨૭

રવિવાર

આંસુ ના સારશો રે !

જલકે ચિન્તા તણી છોળો,
 આંસુ ના સારશો રે !
 ધૂધવે દુઃખોદધિ બહોળો,
 આંસુ ના સારશો રે !
 હૈયું પ્રેમ બરુઈ કદિ ડાલે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 મિત્રો શત્રુ સમા થઇ બોલે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 આશાનો સૂર્ય અસ્ત પામે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 વિપુલ વિજય મળતો વિરામે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 સ્વજન-વિરહથી હૈડાં સાલે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 અકાળ મૃત્યુ ઝડપી ઝાલે,
 આંસુ ના સારશો રે !
 જન્મી જીવનમાં કંઈ કીધું,
 આંસુ ના સારશો રે !
 અર્પતાં જીવન, જોણે દીધું,
 આંસુ ના સારશો રે !

તા. ૩૦-૧૧-૨૫

સોમવાર

શાન્તિ-નિકુંજ

આત્મબોધ

શંકરાચરણ : *

જગ જીવડા ! હવે મોહ નિદ્રા તજ,
સમય વહી જાય છે બંદગીનો;
થાય છે-થાય છે-એમ ઉર ધારતાં,
કાળ ઓછો થતો જીવંતનો:-જગ
વસ્ત્ર નવરંગ ઉમંગ ધરી અંગમાં,
પ્રીતથી સર્વ તે સજ્જ કીધાં;
વેશ ધાર્યાં વિષે લેશ ખામી નહિ,
સર્વને ગર્વથી જાણ્યું કીધા:-જગ
માન મનમાં ધરી ધ્યાન મિથ્યા કરી,
ગાન ને તાનમાં ભાન ભૂલ્યો;
સાન તો લેશ નહિ-કલેશ કરી સર્વશુ,
દ્વેષ ધરી મૂર્ખતામાં તું ફૂલ્યો:-જગ
રોજ અક્કડ રહી મોજ ફક્કડ ગ્રહી,
મૂર્ખના સંગમાં નિત્ય ફરતાં;
ધર્મ ને કર્મનો મર્મ જાણ્યો નહિ,
શરમ લાગી તને ઇશ રમરતાં:-જગ
દીપના તેજ સમ જાણ્યું સંસારને,
વાયુ વાયા થકી એ બુઝાસે;
સફળ કર જન્મ આ જ્ઞાનના પાનથી,
આત્મ-પરમાત્મનો સંગ યાશે:-જગ

તા. ૧-૧-૨૬

શુક્રવાર

*‘શંકરાચરણ’ નહિ, પણ ‘પ્રભાત’માં જ બરાબર ગવાય છે.
કે. હ.

પ્રેરણા

અંજની :

વૃક્ષ વેલી ભાસે આનંદે,
પશુ પક્ષી ખેલે સ્વચ્છંદે,
સ્નેહપૂર્ણ સૌ સૌને વદે:

—સ્નેહે જગ જોતાં !

હંસલ હિંચે જળહીન્ડોળે,
મયૂર મીઠી કેકા ઢોળે,
કમળદળો અમૃત પી ડોળે:

—સૌ કેવાં રહોતાં !

સરવરિયાના નિર્મળ જળમાં,
ફૂલવાડીના ફૂલ ને ફળમાં,
ઉજ્જવળ મારા હૃદયકમળમાં;

—આત્મામૃત લાધ્યાં.

નિર્મળતાની મૂર્તિ જેવી,
જળધાટે ખેડી વનદેવી,
હસ્ત ગ્રહી નૈવેદ્ય-કટોરી;

—જીવન મુજ જાગ્યાં:

બિક્ષા કારણ અન્તર ધડકયું,
રંક પાત્ર દેવીપદ અડકયું,
પાત્ર પ્રેરક નૈવેદ્ય ટપકયું,

—પીશું ને પાશું.

તા. ૨૪-૫-૨૭

મંગળવાર

શાન્તિ-નિકુંજ

વસન્તકેલિ

સોરઠ :

કેસર-રંગે! કેસુડો ખાખરપર શોભતો રે,
રંગે ઓપતો રે!—કેસર

કોકીલ-કૂજન ચિતકું ચોરે,

પ્રણયી જનનું કાળજું કારે;

મધુર મધુર રસ મોરે આંખો મ્હોરતો રે:

રંગે ઓપતો રે!—કેસર

કટુ લિમ્બના નિકુંજ ઝોલે,

વસન્ત શીળી છાંયા ઢાળે;

કટુતાને, મધુ મધુરપ છાંટી લોપતો રે

રંગે ઓપતો રે!—કેસર

કુસુમલ ક્રોમળ પાંખડીઓમાં,

રસિયાં જનની આંખડીઓમાં,

ઝડપુરાજ અમી-અંજન આંખે આંજતો રે!

રંગે ઓપતો રે—કેસર

અંગે અંગે વસન્ત ઝોલે,

કુસુમે કુસુમે વસન્ત ડોલે;

પ્રેમ—ભક્તિ ખીજ અંતરક્ષેત્રે ઓરતો રે:

રંગે ઓપતો રે—કેસર

વિધાવિધ રચતી રાસ મઝાના,

નવીન પાઠ શિખે લજ્જના-

એવી કેા નવવધૂનો સ્વામી સારતો રે:

રંગે ઓપતો રે—કેસર

તા. ૬-૩-૨૮

શુક્રનાર

માળીને

સુમધુર કલિકા સ્નેહ અતુપમ જે નિશ્ચિન દેખાડે:
 માળી ! તેને ડાળીપરથી છૂટી કહે કયમ પાડે ?
 સ્નેહ ધરી એને તું પ્રતિદિન કરતો જલતું સિંચન;
 અને પછી કયમ ગમતું, રહેતું એનું કરેણુ કંદન ?
 હસી હસી હેતે ડાળીપરથી, હૈયું તુજ હસાવે;
 દિલબર અરપી પ્રેમપરિમલ જીવન તુજ બહલાવે:
 નગણા ! પણ તુજ પાસેથી એ બદલામાં શું પામે !
 અંકુરિત કલિકાને છેદી, મન તારું વિરામે !
 પૂજક-ભક્તો સ્નેહ ધરીને પૂજમાં પધરાવે:
 દંપતીના પ્રેમલમ્હિરે માઝમરાત વિતાવે:
 સુરગણના મસ્તક-મૂગટપર સર્ગાયું જે ચડવા;
 અકાળ એને વાંધી, દે શીદ ભાગ્ય ન એનું ઉલ્લડવા ?

તા. ૨૬-૮-૨૨

ગુરૂવાર

ફૂલભોગી

ખંડ તોટક :

ભમરા ! ફૂલભોગી રહે ભમતો,
 મધુ સત્વ ગ્રહી દિલમાં રમતો;
 કલિમાં—કુસુમે ભમતાં—
 દિન દિન હસો જ હસો અવિરામ.
 રસ મસ્ત રહે ફૂલડે ફૂલડે,
 પ્રણયોર્મિ થકી વિક્સી દિલડે;
 તહિં કિસ્તી કદી શમતાં—
 તુજ આત્મ સદાય રહે શરધામ.
 તુજ અંતરબ્યોમ વિશુદ્ધ હજો,
 શક્તાનું ન વાદળ ત્યાં ભમજો;
 પલ પ્રીત થકી નમતાં—
 પ્રભુનામય પાડ પદો શુભનામ.
 ફૂલડે ફૂલડે મધુગંધ ઝરે,
 કંઈ પુષ્પ પરિમલ પૂર્ણ ધરે;
 હસતાં, હસતાં—રમતાં—
 ફૂલભોગી ! સદા રટજો પ્રભુનામ.

તા ૨૭—૧૦—૨૬

બુધવાર

રસ ફૂલડાં

ગરબી :

ફૂલવાડીમાં ખીલ્યાં સુંદર ફૂલડાં,
મધુર મધુર શી પરિમલ હિર પથરાય ને !
વહતી જાણે નિર્મળ સંતન ભાવના,
વસંતકેરા વાયુ વન વન વાય ને !-ફૂલ૦
ફેરે ને ફેરાવે ફૂલ મન-દિલડાં,
ખીતે પુણ્યભર પ્રેરક તત્ત્વો પાય ને !
કલ્પવ કરતી સુરભિ-સરિતા વહી રહી,
પ્રકુલ આજે અંતર ઉર્જિત થાય ને !-ફૂલ૦
મુજ ઉપવનનાં ફૂલડાંપરનાં ખિન્દુડાં,
મનહર મુક્તાકૃળ સમ થું સોહાય ને !
ડાલે વેલી, ડાલે હૈડાં રસે ભર્યાં,
પુષ્પે પુષ્પે મધુપ ગુંજારવ થાય ને !-ફૂલ૦
સોહે ઉપવન, સોહે માનવ મન્દિરો,
સોહાવે વળી ભવ-માનવ અવતાર ને !
આહ્વાદક એ પુષ્પે! આપણ વીણીને-
પૂજ્યે પૂર્વોદયનો સૂર્યકુમાર ને !-ફૂલ૦

તા. ૧૪-૯-૨૮

રવિવાર

વાડીનો મોર

સખે ! રાયે શો મોર તરકુંજમાં :
સુમનપુંજમાં !

કદપનાની પાંખ જોવી કલગી ધરે,
મુકૂટધારી લલિતરાજ નેહે દરે;

સખે ! રાયે શો મોર તરકુંજમાં :
સુમન પુંજમાં !

પાંદડીએ પાંદડીએ મોતી દરે,
રજનીનાં વેર્યાં એ જ્યોતિ ચરે;

મખે ! રાયે શો મોર તરકુંજમાં :
સુમનપુંજમાં !

નાયે નાયે ને મોર કેકા કરે,
ભોગી—વિયોગીનાં ચિત્તડાં દરે;

સખે ! રાયે શો મોર તરકુંજમાં :
સુમનપુંજમાં !

ચાંદાં સોહામણાં શા પીંછા પરે,
કળા કરે ત્યાં તેજકિરણો સરે;

સખે ! રાયે શો મોર તરકુંજમાં :
સુમનપુંજમાં !

તા. ૫—૧—૨૭

બુધવાર

૨૫

રાસડો

('આધવજ સંદેશો કે'ને રયામને '—એ રાહ)

ચંદ્રિકા ને પ્રણય-ચંદ્ર નિજ ચોકમાં,
પ્રેમ-પીયૂષે પૂર્ણ હૃદયનાં પાત્ર ને;
ઉતરે પાવન પગલે ને ! આલોકમાં,
શીતરશ્મિએ સમૃદ્ધ કરતાં ગાત્ર ને !
આવો તો રમીએ સજનિ ! રસરાસડો.

મધુમધુરો શો શરદ-સમીર સોહામણો !
ચંદની-ચોકે અનંત રસ રેલાય ને;
અમૃતસાગર અંતરથી ઉછળી રહ્યો,
જીવનવનમાં વસંતવાયુ વાય ને—આવો.

સજનિ ! રજની-સ્વપ્નો ઉર ઊડાણનાં—
માણીશું, ને લેશું નવલી ક્ષણ ને;
એકપ્રીજના બાવ ગહન ઉકેલતાં,
લેશું દેશું સ્નેહ અને કલ્યાણ ને !—આવો.

સરખી સૌ સાહેલી ગરબે ખેલતાં,
બાવટ બૂલી પ્રકૃષ્ઠ કરશું પ્રાણ ને;
જીવનજ્યોતિ જગવીશું રસ રેલતાં,
આલાપીશું આત્મ—અનશ્વર ગાનને—આવો.

તા ૨૬ : ૧૦ : ૨૬

મંગળવાર

પૂર્ણિમા

(રાગ—‘હાવાં નહિ જઈ’ મહી વેચવા રે લોલ)

સોજે કળાથી શશી શોભતો રે લોલ !

પૃથ્વીએ ઓઢ્યું ધવલ ચીર,

નવલ ભાવથી રે લોલ :

સાહેલિ! રાસ રસિક ખેલીએ રે લોલ !

ગરબો સૌભાગ્યનું નિશાન છે રે લોલ !

ગરબે રમીશું રૂડી રાત,

મારે આંગણે રે લોલ :-સાહેલિ !

સોજે શય્યાગાર સજી આપણે રે લોલ !

નીતિ—રીતિનાં ગાશું ગાન,

જગતઆંગણે રે લોલ—સાહેલિ !

પ્રીતે-અનસ્ત આત્મ-જીવતાં રે લોલ !

ખેલીશું રસિયાના રાસ,

નેણ નેહડે રે લોલ:-સાહેલિ !

સ્નેહે સંસાર—નિધિ રેલીએ રે લોલ !

ઝીંઝીએ ભરેલ ઉડાં હાસ—

કન્ય—કેવડે રે લોલ:

ખહેનો! આનંદજીવન જીવીએ રે લોલ !

તા. ૨૬ ૧૦ : ૨૬

શુક્રવાર

રાધારાણી

તીરે તો સખિયોના વાસ,
 સાહેલાઓને ઝુરતી દીડી રે ।
 મન્દિરિયે રાધા નિવાસ,
 રાધિકા તો લાગે મીઠી રે :
 રાધિકાને શિર એક રસની મટુકી,
 ખીજાંને ખાટી મીઠી ધાર-હારે બહેન૦ રાધિકા
 રાધિકાને પ્રિય પારિજતકનાં ફૂલડાં,
 ખીજાંને ગન્ધહીન હાર-હારે બહેન૦ રાધિકા
 રાધારાણીને રાસ કૃષ્ણસંગ ખેલવો,
 ખીજાંને ગમતા ગોવાળ-હારે બહેન૦ રાધિકા
 રાધારાણીને શ્યામ નીર માંહી ના'વું,
 ખીજાંના વરવા વિહાર-હારે બહેન૦ રાધિકા
 રાધારાણીને કૃષ્ણ-રંગ મ્હોલ રાયવું,
 ખીજાંના એળે અવતાર-હારે બહેન૦ રાધિકા

૨૦-૫-૨૮

રવિવાર

કાલીન્દિને કાંઠડે

(રાગ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે)

નેનન નેહ વરસી રહ્યો, સખિ !
અંતર છલકે ઉદાસ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડે રે:

કાલીન્દિને સખિ ! કાંઠડે રે,
ગોપ ખેલન્ટા નવરંગ રાસ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડે રે:

વડા ગોવાળીઓ કા'તુડા રે,
વાય વેણુ કદમ્બને ડાળ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડે રે:

યુ' રે બચુ' એની બાંસુરીમાં,
જેણે ઘેલા કંઈ કાધા ગોવાળ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડે રે:

ઘેલાં ધૂમે ગોપ-ગોપિકા રે,
સખિ ! ટાળા દે શુદ્ધ ને શુદ્ધ રે
કાલીન્દિને કાંઠડે રે:

ઘેલી બણે ફૂલવાડીઓ, ને
કાંઈ ઘેલાં દિસે તરુવન્દ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડે રે

પદપાંખડી

ધેનુ ચરંતી થંભતી ને,
સખિ ! થંબ્યાં કાલીન્દિનાં નીર રે
કાલીન્દિને કાંઠડલે રે:

પંખેરુ થંબ્યાં ઊડતાં, ને
પેલો ચંદ્ર થોબથો આભ સ્થિર રે
કાલીન્દિને કાંઠડલે રે:

લાગી લાખેણી મોહિની;
એની અહ્લુત આતમજ્ઞાન રે;
કાલીન્દિને કાંઠડલે રે:

ભક્તિ ને પ્રેમ માંહી ફૂલતાં રે,
પાય અમૃત યશોદાનો બાળ રે;
કાલીન્દિને કાંઠડલે રે:

તા. ૧૧ : ૩ : ૨૮

રવિવાર

બે બાલગીતો

કાચલ

આવો, બંધુ ! આવો બહેનો !
 કાચલ કાળી બોલે છે;
 કાળી કાળી, નથી રૂપાળી :
 ત્હોય દિલકુ' ડોલે છે !
 જમી જમીને મંજરી મિટ્ટી,
 મિટ્ટું મિટ્ટું ટોકે છે;
 'બહાલી' લાગે કાચલ કાળી,
 એવું એવું સો ફે'છે.
 ધ્યાન દષ્ટને સુણો સર્વે
 કાચલ કંઈ સમજાવે છે:
 " રૂપ રંગ ને ભલક બૂરકી
 કામ ન કાંઈ આવે છે.
 કર્કષ વાણી કરે જ હાની,
 માટે બોલો મધુરા બોલ : "
 સન્દેશો સુણાવી એવો,
 ટૂંકકડે કરતા કહોલાલ.

તા. ૧૪-૩-૧૬

રવિવાર

પોપટ

પોપટ કવો સારો છે !
 રંગે બહુ રૂપાળો છે !
 પોપટ પંખી ચતુર સુમણ્ણ;
 પઢાવીએ તે હિયરે વાણ્ણ.
 'આવો, બેસો' બોલે બોલ્ણ;
 કરાવતો ટકુકે કલ્લોલ.
 વનવાસી પંખીની જાત;
 વસાવિયાં પિંજર દિનરાત.
 રૂપ રૂકું તેથી સપડાય;
 કાગ નહિ પીંજર પૂરાય !
 પોપટને પીંજર ના ગમે,
 તોપણ લોકો શીદને દમે ?
 પંખેર પણ પ્રભુનાં બાળ;
 ગમે એમને બાંબાડાળ.
 ખાય, પીએ, ને હોરે રમે,
 પરવશ પિંજરિયું કયમ ગમે ?
 જે સાફે તે માફે થાય;
 એ તો બન્ધુ ! બવળો ન્યાય !

તા. ૧૮-૬-૨૭

સોમવાર

સ્તુતિ

તોટક:

હું અસત્ય પથે પ્રભુ! આવી ચઢ્યો,
 મુજને પ્રભુ! સત્ય પથે લઇ જા;
 અતિ ધોર તિમિર મહોં અથડ્યો,
 પ્રભુ! તેજલ દાન મને દઇ જા.
 પ્રભુ! મૃત્યુમુખેથી બચાવી મને,
 અમૃતપ્રતિ દોરી જજો જ શિશુ;
 વિનવે પ્રભુ! બાળક રંક તને—
 દીનયાત્રક પાસ ન હોય કશું!
 દિનપંથુ! સનાતન પૂર્ણ પ્રભુ!
 પદપંકજ-સેવન નિત્ય લહું;
 તુજ શ્રેય મહોં મુજ શ્રેય વિભુ!
 શિખવ્યો ગુરુએ ગુણ એજ ગ્રહું.
 મુજ અંતર—ચક્ષુ વિલીન થયાં,
 કશું ના સૂઝવું! કયમ અંધ રહું!
 પ્રકટે મુજ આતમજ્યોતિ, પ્રભો!
 બસ એટલું હું વરદાન ચહું.

તા. ૨૯—૨—૨૬

બુધવાર

પ્રકીર્ણ

અંગની :

બેદુ !

હૈડાં હેતભર્યાં બાસે છે,
હુક ચહું, તવ દૂર નહાસે છે;
દૂર ઉડ્યે, નિરખું 'પાસે' છે,
આ તે શાં બેદુ !

સાદુલ્લ

અવ્યક્ત માધુર્ય

પૂર્વે ગાજતોં ઘેરોં આજ ગગને શી ગેવની ઘોષણા !
રેલાતી રસપૂર્ણ નિજ જીવને શ્રીરંગની પ્રેરણા;
આલાપે ઉર-કોકિલા કુજનથી, ને નાયતા મોરલા,
અદ્વા, આશ અમોઘ ઓઘ ઢળતાં, સૃષ્ટિ રમે છે કલા !

